ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ
և
ՎԱՀԱՆԵԱՆՔ

VARTANANK
and
VAHANYANK

451

484

A-HIS
MULT
1984

DIOCESE OF THE ARMENIAN CHURCH OF AMERICA
630 SECOND AVENUE, NEW YORK, N.Y. 10016

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ
և
ՎԱՀԱՆԵԱՆՔ

VARTANANK
and
VAHANYANK

451

484

DIOCESE OF THE ARMENIAN CHURCH OF AMERICA
630 SECOND AVENUE, NEW YORK, N.Y. 10016

ՀՐԱՄԱՆԱՒ
ՏԵԱՌՆ ԹՈՐԳՈՄԱՑ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՀԱՅՑ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԹԵՄԻ

BY ORDER OF

HIS EMINENCE ARCHBISHOP TORKOM MANOOGIAN

PRIMATE, DIOCESE OF THE ARMENIAN CHURCH OF AMERICA

ST. VARTAN PRESS
COPYRIGHT 1984

ՆԱԽԱԲԱՆ

«ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ եւ ՎԱՀԱՆԵԱՆՔ» պրակը լոյս կը տեսնէ Հայ ժողովուրդի համար պատմական մեծ նշանակութիւն ներկայացնող ՆՈՒԱՐՍԱԿԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ (484) 1500-ամեակին առթիւ:

Այս պրակին մէջ գրութիւններ զետեղուած են թէ Վարդանանց պատերազմին եւ թէ Վահանեանց ապստամբութեանց ու անոնց փառապըսակը կազմող Նուարսակի Դաշնագրին, ինչպէս նաեւ պատմական այդ անկիւնադարձը պատմագրող Ղազար Փարպեցիի մասին:

Այս առթիւ մեր գնահատանքը կը յայտնենք Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութեան Միջ-Ատլանտեան դահլիճներուն, որոնց նիւթական մասնակի օժանդակութեամբ կարելի եղաւ այս գրքոյկը հրապարակ հանել:

«Վարդանանք եւ Վահանեանք» օգտակար հրատարկութիւն մըն է, որ կարելի է օգտագործել ամէն առիթներով՝ մանաւանդ Վարդանանց տարեկան տօնակատարութեանց առթիւ:

Ժողովուրդները կը գոյատեւեն եւ որպէս ազգ կը ստեղծագործեն այնքան ատեն՝ որքան իրենց հոգիներուն մէջ կենդանի կը պահեն իրենց ազգային հերոսներու ոգին, յիշատակը, եւ անոնց կատարած ազնիւ գործերուն միջոցաւ ի յայտ եկած պատգամները:

Մենք որպէս Հայ ժողովուրդ, դարեր շարունակ գոյատեւած ենք շնորհիւ մեր Հայրենիքին, Եկեղեցիին, Լեզուին եւ Մշակոյթին, որոնց պաշտպանութեան համար Վարդանանք «քաջութեան հետ վատութիւն չխառնելով» իրենց արիւնը թափեցին, եւ Վահանեանք արիութեամբ տէր կանգնեցան իրենց ազգային իրաւունքներուն:

Մեր մաղթանքն է որ Վարդանանց եւ Վահանեանց քաջարի օրինակը մեր ամէնօրեայ կեանքին ու նպատակներուն առաջնորդ ունենանք, զօրանանք անոնց հայրենասիրական, եկեղեցասիրական ու ազգասիրական զգացումներով, ամուր կառչած մնանք մեր ազգային աւանդութեանց ու իրաւունքներուն, եւ նոյն ոգիով կատարենք հետապնդումը մեր ժողովուրդի արդար դատին՝ մինչեւ վերջնական յաղթանակ:

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Առաջնորդ

ARMENIA IN THE PARTHIAN AND SASANIAN PERIODS: THE WAR OF VARTAN

It is said that the Armenians are descendants of tribes from Thrace, a region of northern Greece, who invaded Anatolia (modern Turkey) in the mid-second millennium B.C. Some of these tribes settled around the western coasts, and these people came to be called the Phrygians by Classical Greek writers. Others penetrated farther inland, conquering the mighty Hittites and settling somewhere to the west of Lake Van, in lands occupied by yet another people, the Urarteans. Urartu was weakened by constant war with its powerful southern neighbor, Assyria, and it seems that the tribes from the west became the rulers of the various provinces of Urartu in the neighborhood of Van. They called themselves *hay*, a word which probably comes from a form of *hatti* 'Hittite,' the name of the empire over whose territory they had passed in their long migration. But others called them Armenians, probably after the first part of the name of the province of Arme-Shupria, where they had first settled. Assyria itself was destroyed at the end of the seventh century B.C. by a new power, the Medians, who had probably conquered the Armenian highlands several decades earlier.

The Medians, an Iranian people, seem to have appointed the Armenians as satraps, or provincial governors, of the conquered lands of the Armenian plateau with its largely non-Armenian population. In ancient times, alliances were sealed not so much by written documents as by marriages between noble families, and Medians and Armenians probably intermarried. The Armenians had adopted many of the religious traditions of the various Anatolian peoples with whom they had come in contact, in addition, of course, to the native customs of their own Thraco-Phrygian ancestors. Yet at this early stage the Armenians came into close contact with pre-Islamic Iran; of all the peoples encountered by the Armenians in the formative period of their culture, the Iranians were without a doubt the most important and influential. It was a relationship that was to last, unbroken, for thirteen hundred years.

In its most basic form, the religion of the prophet Zoroaster (Zarathushtra) teaches that from the beginning there existed two spirits, one wise, good and creative, the other confused, evil and destructive. The wise one was called Ahura Mazda, the Lord of Wisdom; the evil one was called Angra Mainyu, the Evil Spirit. Only the first of these two is worthy to receive the reverence of men, but because there are two spiritual existences in this cosmic scheme which Zoroaster saw, the good and the evil, Zoroastrianism is called dualistic. Judaism and Christianity — and later, Islam, as well — are fundamentally different, since in them all things, good and evil alike, proceed from a single origin, the all-powerful God. Zoroaster taught further that Ahura Mazda created the spirits of men as well as various supernatural beings, and all these became his servants — the latter by their nature, the former by free will. Ahura Mazda was not all-powerful, for if he had been, he surely would have destroyed Angra Mainyu. But he was wise and could create, while Angra Mainyu could only destroy, so he created this material world perfect and beautiful, knowing that Angra Mainyu would be lured into it as into a trap, there to be opposed and ultimately destroyed by good

men and Ahura Mazda and his spiritual beings, all working together. Through one of the latter, Vohu Manah, the Good Mind, Zoroaster was instructed in the way one must live. Zoroastrians believe that through good thoughts, good words and good deeds they fight Angra Mainyu — who has indeed invaded the world. Over the three millennia that Zoroastrianism — which its own adherents call Mazda-worship or simply the Good Religion — has been practiced in the world, its pre-eminent symbol has been fire, whose light, warmth and power are seen to oppose demonic darkness, cold and death. Zoroastrians tend sacred fires in their temples, carefully covering the glowing embers with ash to keep them warm between religious ceremonies, and non-Zoroastrians, partly through ignorance and partly through malice, have called the Good Religion fire-worship (Armenian *krakapashtut'iun*) or even ash-worship (Armenian *mokhrapashtut'iun*).

It may be worthwhile to recall, however, that for about a thousand years Zoroastrianism was the main influence on the spiritual culture of the Armenian people, and when we come to consider the armed confrontation between Christians and Zoroastrians that is commemorated at Vartanantz, it is well to remember also the tragic character of that war. For the Armenians and Iranians were very closely linked to each other by many common elements of language, culture and social structure. The Christian Armenians went to war with reluctance; the religion they fought could in no respect be regarded as pagan. As we shall see, their enemy was rather fanaticism, an imperial power which sought to subjugate all men, in whose talons religion was but a tool. The struggle of Vartan was one whose principles and ideals should be alive to us.

In the early third century A.D., Armenia was ruled by a branch of the Parthian Arsacid dynasty which ruled Iran. At banquets, the Armenian king sat to the right of the Parthian King of Kings; often, the son of a Parthian king would rule Armenia until his time came to mount the throne of Iran. The rule of the king was not absolute; in both Iran and Armenia, noble families whose landed property was sometimes the size of a small country exercised considerable sovereignty and sometimes rebelled openly if they disagreed with a royal policy. Parts of southwestern Armenia appear to have been almost completely independent, and their status was supported by the Roman empire, which regarded Parthia with hostility and periodically intervened in Armenia. The Armenian king enforced his power as best he could, sometimes exterminating whole noble families to crush rebellion; more often, though, the nobles (who were called *nakharars*, an Iranian word) would withdraw to their impregnable fortresses in the mountain fastnesses of the rugged Armenian plateau. Although Armenian society appears at first glance to have been more a complex family squabble than a state, it worked. Each *nakharar*dom had a hereditary role to play in the religion and government of the country. The Vahuni clan, for instance, were the priests of Vahagn (the Armenian name of the Zoroastrian divine being Verethraghna, whose strength and favor supported the Arsacid dynasty, whose seal was a wild boar, symbol of Vahagn). The Mamikonians were the commanders-in-chief of the army; another clan, the Bagratunis, placed the crown on the king's head, and held another part of the key to his legitimacy. Each *nakharar*dom had its place, its power, and its indispensability.

And over them all was the *bnik ter*, the 'natural lord' of the land — the Arsacid king.

Just as one's role in the kingdom was determined, not by a civil service examination (as in ancient China, for instance), but by birth, so the rules of proper public conduct for noblemen were considered inherent, inborn if you will; law and manners were a single concept called in Parthian *advenak* and in Armenian *awren-k'* (which, through the application of certain regular sound changes, can be shown to be a borrowing from the Parthian form). One of these rules was that of blood ties, Arsacids engaged in frequent and bloody feuds amongst themselves, but woe betide the foreigner who raised his hand against the king; the relatives of the slain monarch were sworn to exact vengeance, no matter how long it might take or how impolitic it might be. Another rule was, of course, the sanctity of temples. At that time, Zoroastrian temples contained sacred fires, images of the various divinities, and images of ancestors, particularly royal ancestors. The Armenian word for a temple was *mehean*, which probably meant originally 'the place of Mithra,' Mithra being an important supernatural being of the Zoroastrian pantheon; we find him in the Armenian national epic of Sasun (which is still recited today) as Mher. A fire-altar was called by the Iranian word *atrushan;* an image-shrine was called *bagin*, also from Parthian; and the spirits of the ancestors were called *hro(r)ts*, from an old Iranian word *fravart.* The latter name survives in the name of the twelfth month of the Armenian calendar, *Hrot-its'*, meaning '(the month) of the spirits,' corresponding to the Zoroastrian month of *Fravashayo*, in which a festival similar to the Christian All Souls' Day is celebrated.

Persia, or Pars, is a province in southwestern Iran. In the sixth century B.C. the Persians had wrested control of Iran from the Medians and had founded the great Achaemenian empire, so named after its founder, even as the later Parthian Arsacid dynasty was called after the name of a semi-legendary ancestor Arsaces (in Parthian and Armenian, Arshak). The Achaemenians had ruled from the coasts of Asia Minor, threatening Greece itself, as far east as the borders of China. One of their kings, Cyrus, helped rebuild the Temple of Jerusalem which the Babylonians had destroyed, and was hailed by the Hebrew prophets as the anointed of God. In the late fourth century B.C., the Achaemenian empire was conquered by Alexander of Macedon, and only in the late third century B.C. did the Parthians, a people from the north of Iran, east of the Caspian Sea, succeed in liberating all Iran from the rule of the Greek descendants of Alexander's generals. Pars came under Parthian rule, but preserved considerable regional independence — and remembered its past grandeur.

In A.D. 224, the Persian Ardeshir, son of Papak and grandson of Sasan (who was a priest at the temple of Anahid, Arm. Anahit, at Istakhr), rebelled against the Parthians. The Parthian kingdom was weakened by war with Rome and by internal strife: two brothers, Valakhsh and Ardavan, were fighting for the throne — and Ardeshir was victorious. By 226, he was in effective control of the entire country, and the Parthian king Ardavan lay dead.

Our sources for the events that followed are, for Armenia at least, the work of historians of the fifth century or later, but what they tell us accords for the most part with contemporary records, amongst which are the third century inscriptions of Persian kings and priests on stone. There is also a Persian text called the letter of Tansar (a Persian priest of the time of Ardeshir) which is in all likelihood a document of the third century, although only a mediaeval version of it survives. According to the latter, Ardeshir either confiscated or caused to be extinguished the sacred fires of those temples which had not been established by the Achaemenians. These measures were undertaken, it seems, in an effort to create a centralized religious bureaucracy to support a monolithic state. How did this policy affect the Armenians?

From the outset, it seems that Armenia remained effectively independent of the new Sasanian dynasty until about A.D. 252. The Armenian historian Movses Khorenats'i, whose dates are uncertain, being estimated by some scholars as early as the fifth century and by others as late as the eighth, writes that Ardeshir invaded Armenia and destroyed cult images and ancestral shrines of the Arsacids, but commanded that sacred fires be kindled and kept burning unceasingly. Agathangelos, whose name and identity are a mystery, although his history was at all events composed earlier than that of Khorenats'i — the Armenian text is undoubtedly of the fifth century — relates for his part that the Armenian king raided and destroyed Persia to avenge the death of his kinsman, Ardavan. It seems likely that the Persian invasion of Armenia probably took place, not under Ardeshir but under his successor, Shapur I, in 260. Armenia seems to have preserved its independence under king Tiridates II (called Khosrov by some writers, including Agathangelos); yet an inscription does survive which records the campaigns of Shapur I in various countries, including Armenia, in 260-1. The inscription, which covers historical events down to the year 293, was made by the Sasanian high priest Kartir on the side of a great stone building in Persia near the rock carvings of Naqsh-i Rustam, called the Ka'aba-yi Zardusht in modern Persian. The structure may have housed the Sasanian royal archives. In his inscription, Kartir boasts that he established sacred fires and persecuted unbelievers and heretics in the various foreign lands — including Armenia — which Shapur invaded.

Near the above inscription is a bas-relief, probably from the late 230's, showing the investiture of Ardeshir as king. The king, on horseback, is shown receiving the ring with tresses of the royal glory from another man-like figure on horseback facing him who is labelled Ahura Mazda, the Creator and supreme god of the Zoroastrians. Ardeshir is also identified, and called a divinity. Under the hoof of Ardeshir's mount lies the prostrate Ardavan; beneath Ahura Mazda's steed is a figure with snake-like curls who, it has been suggested, is Angra Mainyu, the Evil Spirit. This indelible example of political advertisement, in which the victory of Sasanian over Parthian is apparently equated with the triumph of Good over Evil, contains other information of interest to us.

It has been suggested that the Sasanians, in smashing the image-shrines of Armenia,

were overthrowing a corrupt and syncretistic paganism and replacing it with a pure and iconoclastic cult of fire. Yet the carving at Naqsh-i Rustam depicts as a human eidolon Ahura Mazda himself: the Sasanians, at least in the third century, were not averse to images when it suited their policies to make them. Armenia had fire altars before Ardeshir in any case, for the word *atrushan* mentioned above is pre-Sasanian. The Letter of Tansar states that the Sasanians dismantled fire temples in conquered territories wherever these did not serve their campaign of religious centralization. As for the suppression of the cult of the Arsacid ancestral spirits, one need only note that Ardeshir, and, indeed, later Sasanians, called themselves divine just as the Armenian Arsacids were praised as *dits'akharrn* 'of divine parentage.'

The cult of the Sasanians was from the beginning a political weapon against Zoroastrian Armenia, as it was to be against Christian Armenia in the fifth century. In 252, Tiridates II was murdered, tradition has it, by Anak Suren Pahlaw, a member of one of the great noble clans of Parthia and Armenia who had apparently been recruited by the Sasanians to destroy the Arsacid line. Anak, whose name means 'sinful' in Parthian, consented to undertake the dreadful crime of regicide on condition that the Persians restore to him sovereignty over the ancestral lands of the Parthians.

When Tiridates was killed, the Armenian nobles hastened after the murderer and killed him by flinging him from the bridge called Tap'erakan at Artashat, and exterminated all his family except for two sons. One of these, Suren, was spirited off to Iran; the other was taken to the land of the Greeks. The saviors of the latter were, according to the historians Movses Khorenatsi and Zenob Glak, a Persian nobleman named Burdar (whose name means 'carrier') and his Cappadocian Greek wife Sophia (whose name means 'wisdom'). These two raised the child in Caesarea (Modern Armenian 'Gesaria,' Turkish 'Kayseri').

Meanwhile, the Persians invaded Armenia and massacred the Arsacid royal family, but again a son was saved by his nurses and spirited off to Greek territory. The two stories are very similar, and reflect a theme common in ancient Armenian and Iranian epic literature: the murder of an entire clan except for one son, who is spirited away to safety and returns later as a man to exact vengeance. This cliche is not limited to the Armenians and Iranians; modern Greek tradition preserves the concept of the *magia*, the grain of yeast of the nation which miraculously survives wholesale destruction and regenerates the Hellenic people. The death of Anak by casting from a bridge recalls the Armenian epic narrative of the Artaxiad king Artavazd, who for his sins — he had rebuked his father, the dying Artashes — is pulled from a bridge by impure spirits called *aysk'*. These events, although cast in ancient epic form and therefore not likely to be accurately reported in specific detail, seem to accord in the most general terms with subsequent events. Words like Anak and Burdar seem to be epithets, rather than the names of people who really lived. Yet the son of the former and the charge of the latter was none other than St. Gregory, called the Illuminator of Armenians.

From 252 to 293, first Ormizd-Ardeshir, then Narseh (both sons of Shapur I) reigned as Great Kings of Armenia. Both were Sasanians, and each in his turn later became King of Kings of Iran. The Arsacids were, for the time being, vanquished. The title of Great King of Armenia is found in an Aramaic inscription at Garni from Parthian times; there, it refers to a king who was a 'son of Vologas (Valakhsh) the king.' It cannot be stated with precision who this was, for part of the inscription is illegible, and several kings named Valakhsh ruled Parthia in the first and second centuries. What is clear is that the heir to the Parthian throne has served as king of the second kingdom of the Empire, Armenia, and the Sasanians renewed the practice, presumably in order to strengthen their grip on the country. The difference was, of course, that the Parthian and Armenian kings had belonged to the same family, the Arsacids, while the new 'Great Kings' would have been regarded as usurpers. The title of the Sasanian candidates has also been interpreted as 'King of Greater Armenia,' Pahlavi *Vazurg Armenan shah*, parallel to the Armenian title *t'agavor Hayots' Metsats'* and to the title of the king of the Arsacid Kushans to the east. During this period, as the Sasanians developed their methods of administration, they seem to have used a vast variety of titles, both in religious and civil functions, which are not attested from earlier times and cannot be distinguished always with precision. Their policy in Armenia seems to have been to impose their rule, but in the guise of a traditional institution. The Armenians would have none of it.

Neither would the Romans. Throughout the third century, the Romans and Iranians were at war; Iranians killed or captured Roman emperors in battle, and Romans set the Sasanian capital, Ctesiphon, to the torch. Yet neither side managed to exclude the other entirely from a position of influence in Armenia. The return and coronation of an Arsacid king probably is to be seen as a compromise between the Sasanians and Romans; Narseh may have supported the restoration of the Arsacids in order to gain the support of the Roman emperor Diocletian (reigned 284-305) against his brother Varahran. The Arsacid was Tiridates III, who, we remember, had escaped to Roman territory after the death of his father. Another exile returned from the west shortly thereafter: the son of the murderer of the father of Tiridates III had converted to Christianity and received the Greek name Gregory. When did he convince the king to be baptized a Christian, and why did the king do it?

The answers to these questions may never be known. The history of Agathangelos tells us that Tiridates murdered several Greek Christian travellers (St. Rhip'sime and her companions), cast Gregory into the pit of Khor Virap when the latter refused to participate in Zoroastrian religious ceremonies, was turned into a wild boar for his evil deeds, and was finally cured by Gregory with the stipulation that he — and all the Armenians — become Christian. This account, like that of the escape of the two principal figures of it in their youth, seems to contain more value as an epic than as history. The wild boar was the symbol of the Zoroastrian divinity of strength and valor, Verethraghna (Armenian Vahagn), and the seal of the Arsacid dynasty. The imprisonment of Gregory may recall the tribulations of other saints in other Christian traditions; there existed by the late third century an abundant hagiographical literature.

Christianity probably found fertile soil for development in Armenia. The Armenian Church preserves a tradition of its foundation by the Apostles Thaddeus and Bartholomew in the first century, only a few decades after the crucifixion of Christ. While the historical veracity of such a tradition may be questioned, there is no doubt that Christians had settled in the country, for in the mid-third century there is attested a bishop Meruzanes (Armenian Meruzhan) who was probably a member of the princely family of the Artsrunis and resided in Sophene (Armenian (Tsop'k'). This province was in the remote southwest of the country, close to the great Christian centers of Syria and Cappadocia, and was, when not under direct Roman control, at any rate independent of the king of Greater Armenia.

Several important trade routes of the ancient world passed through Armenia, and the country's cities were marketplaces of thought as well as of merchandise. The third century religious innovator Mani, whose remarkable philosophy swept the civilized world (the fourth century theologian Augustine of Hippo, in distant North Africa, practiced Manichaeism before his conversion to Christianity), is known to have written an Epistle to the Armenians in the mid-third century; Mani's mother was a member of the noble Parthian Kamsarakan family, a branch of which lived in Armenia. The early centuries of the Christian Era were a time of profound spiritual ferment which saw many new sects and many conversions; most of these teachings are grouped under the general name of Gnosticism, from a Greek words meaning 'knowledge,' that is, inspired insight into the causes and effects of human and natural phenomena. Through such knowledge, the Gnostics hoped to attain salvation from the tyranny of the passions and the misery of earthly suffering. We have every reason to believe from the descriptions provided by Agathangelos of temples and rituals that Tiridates III was a pious Zoroastrian, but he would not have been the first to become a Christian. Many Persian noblemen were baptized into the faith and suffered martyrdom at the hands of the Sasanian kings, for although foreigners were more or less tolerated in their alien dispensations, Iran did not suffer apostates from the native religion of the land, Zoroastrianism, to live and spread their contagion. Thus, the martyrologies written in Syriac by the Christians of Mesopotamia are replete with Persian names. One recalls also that Tiridates III had grown to manhood in Rome, where he would have been schooled in Greek philosophy and exposed to the Christian and Gnostic religious currents of the Mediterranean world. He also had no love for the Sasanians, so his conversion would not have been hampered by feelings of loyalty to the usurpers of the dominions of his ancestors.

The traditional date of the conversion of Tiridates by St. Gregory is A.D. 301, at which time the emperor Diocletian was engaged in the vigorous persecution of the Christians of the Roman Empire. It seems unlikely that Gregory would have taken a stance so provocative to such an important ally at that time. Maximin Daia, according to Eusebius, who wrote his Church History in the fourth century, attacked the Armenians, who, Eusebius adds, were Christians. This would have been circa 311 shortly before an edict was issued assuring the Christians of the Roman Empire religious freedom. It is not clear whether the Roman general was assisting Tiridates

in his persecution of the Christians or whether he was fighting an already converted king. Historical evidence supports the former assumption, and the date suggested for the conversion of Tiridates and the consecration of Gregory as bishop at Caesarea is A.D. 314.

According to the chronology of Sebeos, who wrote in the seventh century, Tiridates had been crowned in 298; Gregory's consecration as bishop at Caesarea took place in the seventeenth year of Tiridates, 314. Sebeos places the murder of Khosrov and the deliverance of the infant Tiridates to Rome in 287, and Yeghishe, a historian of the fifth century, mentions that Tiridates' father had been killed by his brothers. The inscription of the Sasanian king Narseh at Paikuli mentions one Tirdat, King of Armenia, who congratulated him upon his accession to the throne of King of Kings in 293. It has been suggested that this Tirdat was one of the slayers of Khosrov, and that he was forgotten because of the horror of his fratricide and because his name is the same as that of his presumed nephew, Tiridates IV (who was converted to Christianity and to whom we have referred as Tiridates III above). The seventeenth year of the presumed Tiridates III, the Tirdat of Narseh, would be 303, explaining the traditional date of the conversion of the Armenians. As for the date of 252 assigned to the murder of Khosrov II, it is suggested that this event was telescoped together with the flight of king Tiridates II to Rome. The above chronology, proposed by Cyril Toumanoff, answers many of the discrepancies and problems of dating presented in the Armenian texts, but some scholars still do not accept it. In presenting the history of the conversion we have sought to convey the character of Armenian epic tradition, whose ancient themes are called into service in the chronicle of the new faith. Toumanoff's revisions do not take these sufficiently into account. St. Gregory is the son of Anak Suren Pahlaw — his background is strongly emphasized in later Armenian tradition, and his descendants are buried at T'ordan, near the Arsacid necropolis of Ani, a right which would have been exercised only by the Parthian nobility. Although a universally accepted — and acceptable — history of Armenia in the third century may never be written, it may be suggested that subsequent events show that the Armenian Church was from its very beginnings intimately linked to the dynastic structure of ancient Armenian society, its legitimacy based not only on its Apostolic foundations but upon Armenian epic tradition.

Both St. Gregory and king Tiridates were still alive in A.D. 325, when Gregory's son, Aristakes, was dispatched to the ecumenical Council of Nicaea. Although the Armenian Church participated in such gatherings and Armenia was considered a Christian land, it is unlikely that most Armenians had become Christian by that time. The fifth century historian P'austos Biuzand, in writing about the event of the fourth century, complains of attacks on churches and clergymen which were frequently inspired or led by members of the royal family. He singles out for attack King Pap (368-73), whom he blames for the murder of the Patriarch Nerses, the closing of churches, and the confiscation of ecclesiastical estates (which had been appropriated by the Christians from pagan temples; the estates of the cult of Anahit were particularly vast and rich). P'austos complains that the Armenians were Christian in name only, and that many of them went on celebrating the old rituals

and singing the ancient epics in secret. An inscription in Greek from Mavafarkin, near modern Diyarbakir, invokes 'the province of the gods' *(pronoiai ton theon)*; some scholars ascribe this inscription to Pap, while others argue that Pap was nominally Christian and would not have consented to such usage. Yet at the same time we find Meruzhan Artsruni, who is described as a traitor to the Armenian king but who was more likely the dynastic ruler of Sophene exercising what he considered his proper sovereignty, destroying churches and constructing fire temples *(atrushans)* in their place. Vahan Mamikonian, too, is described by P'austos as embracing the laws of the *Mazdezn*s (worshippers of Ahura Mazda, i.e., Zoroastrians). Mayafarkin would have been within the region ruled by the Artsrunis at that time, and the inscription may be attributed to Meruzhan. After the reign of Pap, we find the body of the dead general Mushegh Mamikonian being taken by his grieving relatives to a tower in the hope that he might be revived by the *aralezk'*, dog-like supernatural creatures which supposedly had brought back to life the legendary king Ara. The latter is to be identified with the dying and rising god Attis of ancient Anatolian mythology mentioned by Movses Khorenatsi in his retelling of the legend of Ara and Shamiram, and the survival of this belief gives some indication of the tenacity of pre-Christian religion in Armenia. Later in the fourth century we find St. Mesrop campaigning against pagan customs in Goght'n (the modern district of Nakhichevan, in the eastern Armenian province of Siunik'), and Movses Khorenats'i, who lived at least half a century – if not three hundred years — later, claims that he heard with his own ears the pagan song of the birth of Vahagn there. We have no reason to disbelieve him.

Although P'austos waxed indignant at the recitation of pagan epics, he uses them often himself in his narrative. Pap is described as having snakes which sprout from his shoulders, like the evil tyrant Azhi Dahaka of Zoroastrian legend. Pap's father, Arshak II, is shown at an interview with the Sasanian king Shapur II. Unbeknownst Arshak, Shapur has had half the tent in which they are standing covered with soil brought from Armenia. Whenever Arshak stands on native ground, as it were, he declares to Shapur his true, and hostile, intentions. The basis of this epic theme is that soil imparts strength, and is older than the Greek myth of Antaeus. The reason for Arshak's hostility has its roots in the ancient royal code of honor to which we have alluded before: he considers Shapur a usurper of the rightful power of the Arsacids, and it is his sworn duty to avenge the blood of Ardavan, however impolitic and inconvenient it may be.

If religious tolerance had been the hallmark of Parthian rule in the Near East, a tolerance often misinterpreted as weakness or lack of inner conviction and outward orthodoxy in the practice of Zoroastrianism, then fanaticism was quickly becoming the chief characteristic of Sasanian policy. Although after the conversion of Constantine the Sasanian empire was to face another state with a bureaucracy more systematic and a state Church more aggressive than its own, the persecution of other faiths had begun, as we have seen, long before Rome became Christian. There were many Jews living in Mesopotamia, and many of the scholars whose collected utterances are preserved in the Talmud were living at the end of the Parthian period and in the

first centuries of Sasanian rule. When Ardavan died in 226, one scholar declared gloomy 'the bond (of friendship) is snapped.' There were episodes of persecution under Shapur II (reigned 309-79), but it was under Yazdagird II (reigned 438-57) that observance of the Sabbath, the holiest obligation of the Jewish faith, was forbidden. It was in the reign of the same king that Armenia was to fight the crucial battle for survival which we shall describe presently.

In 387, the Roman and Persian empires concluded formally an arrangement that had existed in fact for centuries; they partitioned Armenia between them. In Persian Armenia, the Arsacid line continued to rule the country. One of the secretaries at the court of king Vrramshapuh (388-414) was a cleric named Mesrop, later surnamed Mashtots' (361-440), who invented out of Aramaic, Pahlavi and Greek elements a clear and elegant script with which every sound of the Armenian language could be transcribed. The importance of this achievement is understood when one considers that Iran itself used a perplexing and outdated script in which words were written in an ambiguous Aramaic shorthand and pronounced in Persian; the few inscriptions we have from Armenia before St. Mesrop seem to be a variant of the same system, or Greek. With their new script, the Armenians entered a cultural golden age in which numerous theological, philosophical and historical texts were translated from Greek and Syriac, and original compositions were written in a lucid idiom which remained the standard of Armenian style down to the nineteenth century; the liturgy of the Armenian Church is still chanted in fifth century *grabar*, or Classical Armenian. Many of the Armenian historians were, or claimed to be, students of St. Mesrop.

A number of followers of the Christian heretical teacher Nestor fled Byzantine persecution to the safety of the Sasanian empire, which was only too glad to welcome the enemies of its enemies, Christians who were not a potential fifth column of the Roman army. As the Nestorian church grew powerful in the Persian kingdom, it was anathematized by the Council of Ephesus in 431, a judgment to which the Armenian Church adhered. In 428, the last Armenian Arsacid king, Artashes, had been ousted from the throne by Iran, and the Armenian Catholicos, Sahak, was dethroned with him. The Armenians came under pressure to accept the authority of the Sasanian-dominated Nestorian Church. The situation worsened with the coronation of Yazdagird, mentioned above. Our primary source for the events of his rule is a text, *Vasn Vardana ev Hayots' Paterazmin*, 'On Vartan and the Armenian War,' by a priest named Yeghishe who was a pupil of St. Mesrop, studied in the Christian lands of the west, fought in Vartan's army, and spent his last years as a monk in the district of Rhshtunik,' on the southern shore of Lake Van.

The story begins with the conscription of the Armenian cavalry to fight for Yazdagird on the eastern frontiers of Iran against the Kushans (more likely the Hephtahalites). When the king's forces are victorious, his Magi (Zoroastrian priests)

inform him that this is a sign for him to make all of his subjects of one religion; one young Armenian *nakharar* nobleman named Garegin has already been put to death for rebuking attackers of the Christian faith. While the Armenian forces are still conveniently distant, the Zoroastrian high priest Denshapuh is sent to Armenia to impose heavy taxes on the Christian Churches, and the Sasanian commander-in-chief, Mihrnerseh, sends a long letter to the Armenians demanding that they accept Zoroastrianism. The religion described by Mihrnerseh in his epistle is in fact a heterodox philosophy identical to that described by the fifth century Armenian theologian Eznik Koghbats'i in his book "The Refutation of Sects", according to which both Ahura Mazda and Angra Mainyu were born of a single source, Zurvan, whose name means '(Infinite) Time'. There is some evidence that this form of Zoroastrian teaching existed in Armenia, for we find a Mt.Zurvanin the country, the mention of Zrvan in a creation myth related by Movses Khorenats'i, and a reference to 'four Aramazds' by the same author which may be a reference to the four aspects of Srvan. A modern Armenian legend about time as an old man on a mountain who unrolls black and white spools of thread representing night and day may go back to old beliefs concerning Zurvan.

Hovsep, bishop of the central region of Ayrarat, replies to Mihrnarseh in a letter signed by the bishops of seventeen other *nakharar* doms defending Christianity. The letter is read in the great Khonastan, the palace of the King of Kings at Ctesiphon, and the king orders that ten Armenian *nakharars* come before him, including Vasak Siuni, the marzpan (Sasanian appointed governor of Armenia), and Vartan Mamikonian, the commander-in-chief. They arrive on Holy Saturday and ask why they are being persecuted. He replies, *zkrak spananek ev zjurs pghtsek, ev zmereals i hogh taghelov zerkir spananek, ev krpikar charnelov oyzh tayk Haramanoy:* 'You kill the fire and befoul water. By burying the dead in the soil you kill the earth, and by not doing good deeds you give strength to Angra Mainyu *(Haramani)*. It seems that the king was coached by his high priest, Denshepuh, for the charges are couched in Zoroastrian theological language. As fire is a sacred element, one 'kills' it by extinguishing it; water, the element of Anahita (Armenian Anahit) is also sacred; dead bodies were exposed on rocks to the birds rather than buried, lest they contaminate the earth, which was sacred to the divinity Spenta Armaiti (called by the ancient Armenians Spandaramet); and the word *krpikar* is apparently an Armenian form of the Middle Persian theological term *kirbakkar* 'doer of good deeds'. The king then threatened to exile the *nakharars* to Sakastan (modern Seistan, in southeastern Iran) and their people to Khuzhastan (modern Khuzistan, a desert region on the Persian Gulf). The Armenians went through the motions of observing Zoroastrian ritual and were allowed to return home in the company of a number of Zoroastrian priests, who set about enforcing various Zoroastrian practices which Yeghishe describes in detail. These include the custom of next-of-kin marriage, wearing a *pandam* (face-mask) while baking so as not to breathe upon the sacred element of fire, washing with *gumez* (bull's urine, which was used as an antiseptic) and refraining from killing certain animals considered holy, including otters, foxes and rabbits.

Of the various *nakharars*, only Vasak Siuni seems to have taken his conversion seriously. The Bishops of Armenia deplored even the pretense of apostasy, however, and exhorted people not to spare their own relatives, should the latter stray from the Christian faith. Most of the people seem to have heeded the bishops' call, and when the Magi attempted to force their way into a church at Angegh in Tsaghkotn, they were confronted by an angry crowd. The Persians, who decided their policy was not working, counselled Vasak to relent; he told them to be patient, and proceeded with a more native, less rigorous form of proselytism, entertaining the Armenians with their beloved *ergs hetanosakans* 'heathen songs'. Yeghishe mentions that Mihrnerseh knew both the Parthian and Persian teachings of the Zoroastrian religion, and it may be supposed that Vasak's approach was to temper the activity of the Magi by luring the Armenians with old customs closer to the Parthian than the Persian way. Vartan decided to raise an army, and Vasak pretended to repent of his pagan lapses. In the summer of 450, the Armenian forces moved against Iran in a three-pronged attack. In the north, Vartan moved east and linked up with the Christian Albanians (Aghvank). Vasak was to cover Ayrarat, and in the south, Nershapuh Rhumbosean moved on Her and Zarevand, on the border of Media-Atropaten (Atrpatakan). Bishop Hovsep, appealed to the Byzantine emperor Theodosius II for aid, but the Christians of the west decided that there was no point in endangering their own security. Armenia, with its Georgian and Albanian allies, were to take on the might of the Sasanian empire without any Roman help.

The Persians clashed with Vartan at Khaghkhagh, but Vasak had secured the aid of seven other pro-Persian *nakharars* and was despoiling the rear. Vartan and the Albanians defeated the Persians and hastened to fight Vasak, but the latter fled to his fortress in Siunik and winter was coming on. Vartan dispersed his troops, for it is impossible to fight in the deep snows and bitter cold of winter on the high Armenian plateau.

In the spring, under cover of a false declaration of religious tolerance issued by Yazdagird, Mihrnarseh moved his Persian forces north under the command of Mushkan Niusalavurd through Her and Zaravand, to be joined by Vasak and ten confederate *nakharars* with their forces. On 26 May 451 the Sasanian and Christian forces met in battle on the plain of Avarayr, on the shore of the river Tghmut, just to the west of the city of Maku. Maku is still the first city the traveller from Anatolia must pass through in Iran on the main highway linking Tehran with Istanbul and the west. The road passes between towering cliffs of rock which obscure the view of the two peaks of Ararat to the north. In the battle, Armenian horsemen confronted Sasanian elephants and archers; a country with no king confronted one of the two great world powers of the day. The Armenians were defeated. Vartan was killed, and many others died, either at Avarayr or in Persian captivity and exile. As the battle had begun, the Armenian soldiers had shouted in a joyful voice and loud: "Let our death be as the death of the righteous, and our spilt blood with the blood of the martyrs. May God be pleased with our offering, and may He give His Church not into the hands of the heathens." After relating

said in ancient time, death not understood is death; death understood is immortality. He who knows not death, fears death, but he who knows death does not fear it."

The sacrifice made at Avarayr did not, unfortunately, bring about a change of heart, nor should one have expected it to, on the Sasanian side. The Persian victory was costly, but it was a victory all the same, and the Armenians were not a unified people: Vasak had found many supporters, and we have attempted to show that non-Christian practices were still widespread in fourth and fifth century Armenia. Yeghishe mentions nearly a score of towns where Vartan destroyed fire altars, and it is inconveivable that all of them were purely Persian foundations. Renewed military activity on the eastern frontier distracted the Persians from Armenian for about ten years, but the dismissal of Catholicos Giut (461-78) marked the beginning of a new wave of proselytizing. Vartan's nephew, Vahan, took advantage of the capture of king Peroz by the Hephthalimes in 481 to bein a revolt against the Magi. In 484, the successor of Peroz, Balash, finally granted a decree of religious tolerance to the Armenians in a treaty signed at Nevarsak, near modern Khoy. The climate of the time favored friendship and tolerance. For not only did the Sasanians realize the fruitlessness of their aggressive policies; they had other, more pressing troubles on their eastern frontier, and it was wiser to keep Armenia, their buffer against Rome safe and quiet.

On the Armenian side, an accommodation with Iran made good sense, too. The actions of the Byzantine emperors of the late fifth and sixth centuries in the western parts of Armenia they held were calculated to undermine the *nakharar* system and to bring the Armenian Church under the sway of Byzantium. In 451, while the Armenian Christians were fighting for their very existence, Byzantium had convened an ecumenical council at Chalcedon, from whose doctrines the Armenian Church and many other Orthodox Christians, both Greek and oriental, were to dissent. In the sixth century, anti-Chalcedonian Greeks streamed into Armenia; the paganly philosophical School of Athens was closed in 529, and its scholars found refuge and welcome in the Sasanian city of Gundeshapur. Armeno-Sasanian relations remained peaceful, and the refugees from Byzantine absolutism contributed to the growth of the Hellenophilic school of literary composition in Armenia and to the elaboration of Sasanian Zoroastrian philosophy.

* * * * * *

Religious intolerance, violence, and the fanatical propagation of one's own ideas without regard for the convictions and dignity of others, are the denial of civilization. The later Sasanians recognized that human diversity was part of the scheme of nature, and allowed each *keshvar*, or "clime" of the earth, to go its own way. The Armenians had always been a special case, close to Iran but not Iranian, yet the Mamikonians and those who fought with them had asserted successfully the right of Armenia to develop its own culture. The Armenians became more than a culture with Vartan, separating themselves decisively from Iran - they became a civilization. No king led them into battle, nor did any hope of victory or gain spur them; they

fought with simple bravery and fine reluctance, only for the right to be themselves. Such a nation is so enlightened, cupped in the very hand of God, that it can never really be defeated. Armenia celebrates in Vartan the victory, not of arms, but of an idea. That idea is the freedom of the spirit, the basis of liberty, of creativity, of thought and of life.

James R. Russell,
Columbia Unversity

Ahekan 1981

CHRONOLOGICAL TABLE

B.C. 14th century?	Birth of the Prophet Spitama Zarathushtra (Zoroaster).
15th-12th centuries:	Thraco-Phrygian tribes invade Asia Minor. Ancestors of the Armenians continue east across Anatolia, overrunning the Hittite Empire and settling west of Lake Van in the province of Arme-Shupria.
9th century:	Urartean kingdom on the Armenian pleateau expands its power, wars with Assyria.
8th century:	Urartean expansion to northeast.
782:	Urartean king Argishti I founds Erebuni (Erevan).
7th century:	Iranian-speaking Scythian tribes invade Urartu.
625-584:	Reign of Cyaxares, king of Media. Urartu and Armenians conquered by Medians.
July-August 612:	Assyrian capital Nineveh destroyed by Medians and Babylonians.
585-550:	Reign of Astyages, king of Media, overthrown by Cyrus the Persian.
550-529:	Cyrus II (the Great), first king of Median and Persian Achaemenian dynasty.
522-485:	Darius I, in whose inscriptions ot Behistun (520) Armenia is mentioned for the first time.
About 404:	Orintes, Satrap of Armenia for the Archaemenian empire.
336-323:	Alexander of Macedon (called "the Great" by the Greeks and "the Accursed" by the Persians). Conquers Achaemenian Persia in 331.
about 330:	Orontid dynasty begins in Armenia. Independent states in west of the country (Sophene, Commagene).
201-190:	Artashes and Zareh, strategoi (general-commander) of GreaterArmenia and Sophene, overthrow Orontids.
189-160:	Artashes I, first Artaxiad king of Armenia; Zariadrid Dynasty in Sophene (Tsopk)
about 170:	City of Artashat founded.
247:	Parthians overthrow descendents of the generals of Alexander in eastern Iran and over the next century move westwards under Arsacid kings, conquer Iran and Mesopotamia.
95-55:	Reign of Tigran II, who briefly conquers for Armenia Asia Minor, Syria, Palestine and Media; founds Tigranakert.
55-34:	Reign of Artavazd II in Armenia, fights as an ally of Parthians; captured and exiled by Mark Anthony.

A.D.1	Birth of Jesus Christ
6-16:	Last Artaxiad queen, Erato. Parthian king Vonones rules Armenia.
12-38:	Parthia ruled by Ardavan III.
34-35:	Son of Ardavan, Arshak (or Sanatruk) rules Armenia.
51-75:	Valakhsh I, king of Parthia.
54-68:	Nero, emperor of Rome.
54-63:	Roman-Parthian war: Romans capture Tigranakert, destroy Artashat.
66:	Tiridates, brother of Valakhsh I, crowned by Nero as king of Armenia; Greek inscription at Garni.
89-109:	Sanatruk II, son of Tiridates I, rules Armenia and Edessa.
77-110:	Pacorus II, king of Parthia.
110-113:	Ashkhadar or Shidar, son of Pacorus II, crowned king of Armenia.
117-140:	Valakhsh or Vagharsh I of Armenia, son of Sanatruk II. Founds city of Vagharshapat (later Christian name Echmiadzin).
180 or 186-198:	Valakhsh II, king of Armenia, possibly grandson of Valakhsh I.
198-215:	Khosrov I, son of Valakhsh II, king of Armenia.
217:	Tiridates II, son of Khosrov I, crowned king of Armenia.
252:	Tiridates II murdered by Anak ("the evil") Suren Pahlav, father of St. Gregory The Illuminator. Gregory and Tiridates III (son of the slain king, who is also referred to as Khosrov) are separately spirited off to Rome and escape the massacre of their families.
224-226:	Ardeshir the son of Papak and grandson of Sasan, the Persian, murders Ardavan V, the last Arsacid Parthian king. Beginning of Sasanian dynasty in Iran. High priest Tansar initiates persecution of non-Zoroastrians and builds centralized priestly hierarchy.
241-272:	Reign of Shapur I, son of Ardeshir. Inscriptions on the Kaabayi Zardusht in Pars. High priest Kartir continues policies of Tansar.
252-271:	Ormizd-Ardeshir, son of Shapur I, Sasanian Great king of Armenia.
273-293:	Ormizd-Ardeshir crowned king of Iran.
273-293:	Narseh, son of Shapur I, Great King of Armenia.
(Toumanoff: 279/80-287	Khosrov, son of Tiridates II, rules in the west of Armenia. and is murdered by his brother, Tiridates III, who reigns in the west and then 293-298 in the east as an Iranian vassal. Tiridates IV, the Great, son of Khosrov II, reigns 298-330 and is converted to Christianity in 314).

293:	Inscription of Kartir and Naqsh-i Rustam; inscription of Narseh at Paikuli.
301:	Traditional date of conversion of Armenia to Christianity by St. Gregory the Illuminator; king Tiridates III (the Great Tiridates IV of Toumanoff) reigns 270's (?) -330.
313:	Edict of toleration of Christians issued by Emperor Constantine at Milan.
325:	Son of St. Gregory, Aristakes, represents Armenian Church at the Council of Nicaea.
309-379:	Reign of Shapur II in Iran.
361-363:	Reign of Julian the Apostate in Rome.
368-373:	Reign of King Pap in Armenia.
361-440:	St. Mesrop (Mashtots); invents Armenian alphabet about 406.
387:	Partition of Armenia between Rome and Iran,
428:	Last Armenian Arsacid king, Artashes, deposed by Iran; Armenia ruled by Sasanian-appointed *marzpans* (governors).
431:	Council of Ephesus condemns Nestorian heresy.
448:	Hephthalite-Sasanian war, in which Armenians fight on Iranian side.
438-457:	Reign of Yazdagird II of Iran; high priest Denshaput and commander-in-cheif Mihrnarseh.
Summer 450:	Armenian forces under Vartan fight Iranians at Khaghkhagh, in Albania.
26 May 451:	Vartan Mamikonian martyred at the Battle of Avarayr.
481-484:	Vartan's nephew, Vahan, leads second Armenian rebellion: Sasanian grant toleration to Christians in treaty of Nevarsak.

VARDANANTZ
THE BATTLE FOR THE FREEDOM OF RELIGION

The Battle of Avarair (Vardanantz) was fought fifteen centuries ago by the Armenian nobles and people against their Persian overlords in defense of their Christian religion. Some students of history have made attempts to exonerate the traitor Vassak Suni, whose machinations resulted in the rout of the Armenian army, even though eventually the Armenians succeeded, after waging a thirty year guerrilla warfare, in compelling the Persians to grant them religious freedom. In the following article the late Prof. Mardiros Ananikian of Harvard, gives the highlights of that epic struggle, at the same time refuting the arguments of the apologists of Vassak Suni, whose name has become a synonym for treason in the Armenian language.

by Mardiros Ananikian

The Policy of the Persian Rules

The crisis of Vardanantz occured in the days of the Persian monarch Jazdgerd II (439-456). At the very outset of his rule Jazdgerd declared war against the Byzantine Greeks whom however, unable to cope with him, sued for peace by agreeing to pay an annual tribute and surrendering to the Persians such Persian-Christian subjects as had sought refuge within the borders of the Byzantine Empire (444). The Armenians could not expect any aid from Constantinople so long as an incompetent such as Theodosius II wore the imperial crown, when, as a matter of fact, the real power rested in the hands of a woman while Atilla's Huns were ravaging Europe and threatening the very doors of Constantinople.

The Sassanid kings at times had adopted a tolerant attitude toward Christians and Jews, but more often oppressed and persecuted them on religious grounds and as a matter of state policy. Christians, especially Christians who were in communion with the Universal Church were hateful to them, since their common faith formed a bond between Persia's western subjects and the Greeks and was an impediment to the eventual assimilation of the various elements in the realm.

The two noteworthy actions of Jazdgerd II were his persecution of the Christians and Jews and his endless wars against the White Huns and Ephthalites on the eastern borders of Persia. Nevertheless his efforts resulted in defeat in both instances, and, perhaps we can say that at least in this instance the barbarian Turks were unknowingly helpful to the Armenians, by rendering more difficult Jazdgerd's ill-starred plans against the Christians.

In order to fully understand the significance of the wrathful, tearful, and blood stained turbulance which reigned in Armenia during the Battle of Vardanantz and later, it is essential to have before our eyes the well-known political and religious policies of the Sassanid Empire. The influence of the magi was considerable, a fact which often expressed itself with fire and sword against subjects professing other religions.

The stubborn policies which were constantly forged at Ctesiphon and awaited an opportunity for implementation are the true touchstone of the policies pursued by Vardan and Vassak.

The Renunciation of Christ by the Nobles

Now, relying on our two reliable historic sources, let us outline the sad events which crowd our history of the fifth century. According to Elishe, the persecution began in Armenia with the arrival of Denshapouh, as part of the general persecution of all Chris-

tians. This overseer sent by the King on the pretext of conducting a census, placed taxes on the churches and clergy, even the monks, and increased the taxes of the common people, sowed dissention among the nobles, and by deposing the Commander of the Armenian Army (Vahan Amatouni?) by false accusations, placed a Persian in his place. These unprecedented restrictions upon the churches and the clergy gave a foretaste of the storm that was to come.

Ghazar Pharpetzi mentions as the first link of the long chain of events a matrimonial trouble in the noble House of Sunik. A sion of the same family, Varagvaghan, had married the daughter of the feudal lord, Vassak Suni. Upon being thrown out and persecuted by his father-in-low, the young man sought refuge near Mihrnerseh, Commander of the Persian Army, and as an act of revenge, renounced Christianity.

The aged Persian Commander, who was the Shah's most intimate adviser and the most influential person of the realm, a Grecophobe, considered this a propitious occasion for the execution of his plan. Even though Armenia, Georgia, and Caspian Albania were under Persian dominion, as Christians, they maintained cordial relations with deadly enemies of the Persians. The combined conversion of these nations would give a rich spiritual harvest for the Zoroastrian heaven at the same time strengthening the Persian Empire. And because among them Armenia was the most important country, and the most important element in Armenia were the feudal nobles, it was necessary to begin with the nobility. It was necessary to heap honor and glory on Varagvaghan, the proselyte, so as to rouse the jealousy and ambition of the Armenian nobles.

Jazdgerd gladly complied with the intrigues of Mihrnerseh, and having a statement edited on the Mazdaean religion, sent it, along with a royal edict, to Armenia, officially inviting the leaders of the country to worship the sun, the moon and fire.

There are signs in our history pointing to the fact that during the third as well as fourth centuries [before the downfall of the Armenian kingdom] the Persians had given the aspect of religious wars to their attack on the religion of Armenia after that country had been officially ceded to the empire in the East.

Great was the consternation in the ranks of the clergy and nobility. The leaders who were well aware of the mental state of the nobles and the people, had serious misgivings lest the Zoroastrian religion send roots into the hearts of men of little faith and much ambition.

The feudal lords and nobles, among them the **marzpan** (governor) Vassak Suni, along with one or two of his two later adherents, prominent bishops, priests, and monks gathering in the one-time capital city of Ashtishat, answered the Persian king that religious truth resided on their side and that the Zoroastrian religion consisted of ridiculous nonsense. They stated that according to their own law, they were bound to obey their earthly master as they obeyed God, and, as in the past, they were ready to pay their taxes to the very last mite and to shed their last drop of blood, but reserved to themselves the question of the salvation of their souls.

The bold and somewhat impolitic tone of the letter which was perhaps calculated to give the issue a decisive tone of finality, gave Mihrnerseh and the mokbed (chief of the magi) an opportunity to incense the King's anger against the Armenians. If the Armenians were not counting on assistance from the Greeks, how could they have dared to use so bold a language!

And here begins the first act of the great tragedy. With a stern letter the King ordered to the Persian Court the foremost Armenian nobles and the Georgian prince Ashusha, threatening death to those who failed to comply.

Fear engulfed everyone. Refusal to go would have meant rebellion, but would those who went be allowed to return, and how? Of those who decided to accept this fateful invitation, those who were able gathered together, and swore on the Bible that, no matter what transpired they would not renounce their faith. On this occasion a sort

of federation for resistance was organized by the Armenians, the Georgians, and the Caucasian Albanians.

The travelers reached Ctesiphon on the holy week. Even the customary courtesy of an official reception was denied them. But they appeared in public with cheerful mien as if they had no cause for anxiety. The next day they presented themselves to Jazdgerd who received them with an explosion of angry words.

"What do you think I am, and what manner of opinion do you have of yourselves?" he roared.

The nobles answered that they accepted him as their king, "and like God you have authority of life and death over your subjects."

"There is a contradiction between these words and your actions," answered the King, "for there is reservation in your obedience. But that which is reserved is of utmost importance. We are content with your past services, but it is our will that you return from your paths of perdition. If you persist in your false religion, you Armenians, Georgians, and Albanians, we shall take for naught your past services and will destroy you along with your families."

In response Vardan declared that he had been faultless in the discharge of his duties as a subject to the King and was ready to serve with redoubled energy and to sacrifice himself if need be. But it was impossible for him to barter a God-given faith with considerations born of human ambition or fear. He therefore preferred to die rather than live as an apostate.

The other nobles observing the ugly mood in which the King was at the time requested a few days grace so as to examine carefully the question of renouncing an old national faith in favor of a new one. It was granted. In the course of their discussions they were informed by a member of the Court who had secretly adopted Christianity that the King was determined to execute his awful threat. He advised them to free themselves from the trap by pretending the renunciation of their faith, thereby not leaving their families defenseless before the King's ferocious anger. Once having set foot on the soil of the fatherland, he argued, they could then decide whether or not they could live as Christians or immigrate to the west Byzantine soil .

They diclosed this plan to Vardan with great hesitancy, but finally found a way to convince him also. Even though the nobles considered temporary apostacy as the better of two evils, they unanimously took an oath on the Bible that they would either fight for the preservation of their Church and fatherland or would take the road to voluntary exile. And it is here that with their age-old thoughtlessness they sowed a wind that would produce an unusually violent whirlwind.

Probably they went together in the morning to be present at the simple ceremony at the altar of fire, most of them as a matter of appearance, but already the Christian faith of some of them was in the process of weakening. Jazdgerd, who having received reports of incursions by the Kushans from the east was hastening to dash towards the border, joyfully accepted this concession, and as an expression of his satisfaction he gave the leading nobles of the three countries authority to be dressed in the manner of kings, bestowing honors and presents upon them. Many of the villages and towns whose taxes were sent directly to the King, were added to the holdings of the nobles. And holding as hostages a Georgian prince and the two sons of Vassak, he allowed the others to return to Armenia, accompanied by some seven hundred magi.

According to Elishe, the first admonition to the apostates came from the Christian soldiers in the Persian army, who served under terrible persecutions. Their priests lost no time in transmitting to Armenia the news of the tragedy.

As the nobles returned to their homes, the magi, through Vassak's solicitude, soon were distributed in the three countries and among the most important ruling families, and quietly began to preach their false doctrines and to build altars for fire worship.

The nobles who had begun the comedy of fire worship at Ctesiphon were obliged to continue it in Armenia, greatly offending their wives, children, servants, and the people, who refused to listen to the doctrines of the magi, and embittered their (nobles) lives by tears, coldness, and belligerence. Vardan already had revealed to the clergy what had transpired and had removed the mask of falsehood within his household. Consequently, observing the vacillation of the nobles, contrary to their solemn promise, he set out with his family towards the border of the Byzantine Greeks which was not too distant from Taron. Had he not decided so to do back in Ctesiphon?

The sensational news of the supreme commander's departure reached Vassak and other nobles, who considered his presence at such a critical period imperative. Therefore, they sent important clergymen and several nobles after him to urge him to return. The delegation found him in the district of Bagrevand, and stressing the new oath which Vassak and the other nobles had taken, prevailed on him to give up his decision for self-exile.

The Movement of Rebellion

After this Vardan and the nobles kept up the pretense of fire worship a while longer and in order to spare the lives of the Georgian prince and the two sons of Vassak, who were hostages at Ctesiphon, kept postponing the resistance movement which they had in mind. The people had no inkling of the true state of events, while the churches were being attacked and atroushans (altars of fire) increased in number.

Vahan Amatuni who had an old grudge against Vassak Suni, exerted every effort to precipitate the rebellion so as to place the marzpan (Vassak') in difficult straits.

Without paying much heed to these, Vardan waited until next summer, and only then calling together the Armenian army encamped them near the Fortress of Apkgh in the district of Dzaghgood. Now the news of the rebellion had spread everywhere and the magi who in most places had difficulty in finding bread to eat, reported the events to Ctesiphon.

And what was Vassak doing then?

Even though the historian, Elishe, exaggerates the facts related to Vassak's apostasy and treasonable acts, there exists a fact which is beyond all doubt. Contrary to his promises and solemn oaths, and contrary to his having recalled Vardan from his voluntary exile, Vassak stayed aloof from the group of loyalists and maintained a two-faced attitude. He not only did not oppose the proselytism carried on by the magi, but appears to have given them the required aid and gathered around him a suspicious group. He was openly opposed to rebellion, persevered in his role of an apostate and perpetuated the hopeless and dangerous situation which was but a product of his own leadership. One could note much more than mere circumspection in his actions.

Events had reached this point when Vardan, gathering all the important nobles, except Vassak, declared that the time for action was at hand. A noble by the name of Zandaghan disclosed the news of this meeting to Vassak and as his just reward was stoned to death by the nobles in the Berdgouak village in the district of Bagrevend.

Now the revolutionary party decided by force of arms, to compel Vassak to give up his selfish and ambivalent policy. On this occasion the well-known oath was taken, when Vassak and all the nobles along with the soldiers swore unity on the Bible and the nobles sealed it with their rings.

The first act of the rebellion consisted in pouring out some sacred water on an altar of fire in Zarhevan (which was an unforgivable sacrilege for the Persians) and to put the magi under chains. The next morning, at sunrise, that is, at the most sacred hour for sun-worshippers, a number of them were put to death.

Not satisfied by such acts, the army hastened to capture all the important fortresses

that were in Persian hands. An extensive and deep-rooted revolution was thus born as a consequence of religious persecution.

The Albanian Campaign

The hot summer days had passed. The Armenian army moved to the district of Ararat, for the bishop and hazarabed had arrived from Caucasian Albania to inform that under the command of the Sepoult Marzpan of Jora, a force augmented by additions from the royal cavalry and accompanied by 300 magi, was dispoiling their country, building atroushans. Those who refused to worship before them were put to death and their women and children were exiled to Ctesiphon. Vassak urged Vardan to go to the aid of those allies of the Armenians. At the same time requests for aid, bearing the seals of the Armenian leaders, were, as directed by Vardan, sent to the Greek Emperor, the commander of Antioch, and all the feudal rulers of western Armenia. The group of envoys who were sent to Constantinople consisted of Vahan Amatuni, Hmayag Mamikonian and Meroujan Arzrooni.

The emperor not only failed to pay heed to the request for aid from the Armenians, but Eplalios the Assyrian, one of the advisors of the newly-crowned Marcian, assured Jazdgerd that the Emperor had no intention to interfere in Armenian affairs.

Before the return of the delegation, certainly at Vassak's insistance, the Armenian army was divided into three parts, one of which composed of loyal troops, was placed under Vardan's command for the Albanian campaign. The second, under Nershabouh Remposian, was to keep watch along the border of Atropente, and the third, wherein were gathered Vassak's supporters, was left under the authority of the unreliable marzpan.

Both of our historians indicate here that Vassak already had gone over to the Persian side, was inclined to renounce his solemn oaths and to decide all by himself the fate of the nation. As a matter of fact, he was already engaged in reporting all that transpired, including his pro-Persian activities, to Mihrnerseh, Denshapouh, and to others, at the same time informing also the Persian commander, Sephoukht, who was ravaging the land of the Albanians, of Vardan's march towards Albania and the smallness of the forces under him.

Vardan had already reached Albania, when the Persians crossed River Kura and encamped near his army. Dividing his army into three parts, Vardan took the center and attacked the superior forces of the enemy, who probably hadn't had sufficient time to get organized and whose back was to the river. The Persians were defeated and put to rout with great losses. Vardan crossed the river, recaptured the Albanian fortifications, reopened the churches, and accompanied with a large number of Albanian fighters, captured the important pass known as the Honatz Door (Gate of the Huns) and, invited other barbarian peoples to join him against the common enemy.

Countermoves by Vassak

While Vardan gained renown by such heroic exploits, Vassak had not remained inactive. Having discarded his mask, he had begun to capture such Armenian fortresses and cities as had remained unguarded. He destroyed the churches and carried into slavery the children of the loyalist nobles.

Winter came. Vardan sent home a large part of his soldiers, advising them to return to his standards in the spring. With the remaining forces he carried on incursions to Vassak's own territory of Sunik. At the same time the Loyalists sent a captured Persian nobleman to the King to explain the true state of affairs and Vassak's duplicity.

The King appears to have been momentarily shaken in his resolve. He issued an edict of peace and pardon and declared Christianity free and lawful. But Vardanank, having captured the important fortifications and cities of the country, doubted the King's sincerity and were reluctant to weaken their unified strength, especially since the royal promises did not produce tangible results. On the contrary, Mihrnerseh continued in his commanding position and Vassak retained the confidence of the King and was striving to isolate and disperse Vardan and his followers. His hatred was principally directed toward Vardan and, thanks to his machinations, he was able to alienate Vardan's own relatives of the clan of Aghtzni. As a matter of fact, unable to win the Armenians over by words, and possibly confident of his military might, the King returned to his old plan.

Soon it was leaned that Mihrnerseh had arrived in Paitakaran and was planning with Vassak the invasion of Armenia.

The Battle

During the Easter holiday the Persian army advanced to Her and Zarevand, encamped there, and began to despoil the countryside. The commanders were Mushkan Nusalavourt and Daghvech. Vardan at once called his army together, which consisted of 66,000 horsemen and infantry, and dispatched Arantzan Amatuni for reconnaisance. Arantzan having destroyed a company of Persian rear guards, reported to Vardan the enemy's strength, stating that it was capable of reaching the province of Ararat with relative ease. Even though the Armenian commander had wanted to offer battle at Her and Zarevand, in order to spare the destruction of the countryside and enslavement of the people along the invaders path, the Persians advanced by forced marches toward the village of Avarair in the province of Artaz, which had a strong defensive position.

On the day of Pentecost, the Armenian army arrived there also. The entire evening was passed with praying and singing psalms, instead of rest in sleep. Vardan spoke on the beauty of a martyr's death, and recalling the Maccabees, said that the forthcoming battle was but a penance for his and his comrades' temporary apostasy. Hovsep Yeretz, who despite his lower ecclesiastical rank was the Catholicos of All Armenians, the fiery Ghevond Yeretz preached and exhorted all night long. Before daybreak they built an open-air altar and performed the mystery of Divine Liturgy. Since the custom of postponing baptism was then quite prevalent, many were baptized and the Army took communion.

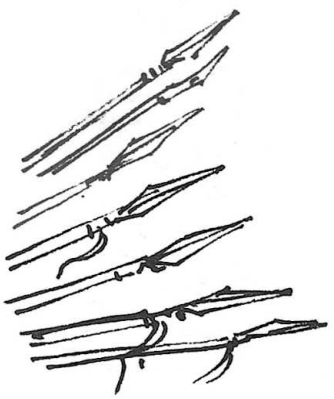

At sunrise, on June 2, 451, the two armies confronted each other. The Persians arrayed their elephants as moving towers with the infantry deployed between them. The bugles ordered readiness. Vassak, who had striven to disperse the Armenian forces, stood next to the Persian commander to provide him with the necessary information concerning the Armenian forces, but his followers took no part in the battle.

Vardan having divided his army into four sections, placed them under various commanders, himself taking the fourth group, and was assisted by his brother, Hamazasp and his brave son-in-low, Arshavir Arsharouni.

The attack began simultaneously from both sides on the banks of the river Dghmood. The first encounter was favorable to the Armenians. But soon the elite of the Persian army dislodged the left wing of the Armenians. But Vardan hastened there and drove the Persians pel-mel toward their war elephants. This was the very finest and strongest phalanx of the Persian army, known as the Matians (Medians?). However, at this point Nusalavoort observed that an important part of the Armenian army was tarrying a bit in the valley and appeared reluctant to enter the fray. (According to Pharbetzi, they had taken to flight. Vassak's efforts to subvert the Army may have been effective.) He therefore urged his men to stop Vardan's onslaught. Unsuccessful, he signaled to the commander of the war elephants, who sounding his trumpet called the Persian

vanguard to surround Vardan. There fighting like a lion, Vardan fell along with his followers. Exhausted and disheartened in this unequal struggle, many took to flight. A number of them were either killed or captured. Some of the latter were able to escape at night by killing their captors, but others were brought into the camp in the morning and were either put to the sword or trampled to death by the elephants.

The Principal Actors

This is the Battle of Avariar (or Vardanantz) in broad outline. How is one to judge it? Was it a necessary sacrifice which eventually resulted in victory, or a blunder by some hotheads, which resulted in a long period of confusion and irreparable losses.

In favor of Vassak's policies one can mention (1) his ripe age and experience (2) his Christian zeal during his youth (3) the inadvisability of challenging so powerful a foe as the Persian Empire (4) the feelings of a father whose two sons were held as hostages by the Persians (5) the possibility of improving the situation through compromises and intrigues, and the King's temporary concession.

But there were weightier reasons in favor of rebellion. First of all, we have no reason to doubt the ability and experience of Vardan and his partisans. They were more important personages than Vassak's associates, more idealistic, better educated, and as well informed of Persian affairs and political developments as Vassak. The issue disturbing the peace of the country rather than having originated with them, was a creation of the Persian court. We do not know what direction events would have taken if the temporary apostasy of the nobles had not taken place. Surely Vassak himself was the inspiration of that unfortunate act which had a morally disastrous effect upon the minds of the people and threw open the door wide for the entry of an alien religion, much inferior to Christianity, and gradually disorganized the country. Already the ancient genuine Armenian names, mentioned by Khorenatzi, gradually were being replaced by Parthian and Persian names. The Persian language and culture were popular among the Armenians. The second generation of those who renounced Christianity would not remember the circumstances under which the change of religion had taken place and would have adhered zealously to the new religion, and that precisely is what Jazdgerd and Mihrnerseh had wanted. In view of the deep-seated hatred of Christianity which prevailed in the Persian court and the latter's persistence in its persecution, there remained only one avenue to undo the harm done by the nobles' renunciation. It was imperative to confess it publicly as an act of deception resorted to under duress and to expel from the country the foreign missionaries of Zoroastrianism and to arm for defense. If the King and his advisers could not be brought to terms by these policies, nothing else could. On the other hand the revolt further revived the spirit of resistance among the people and morally deepened their faith. Defeat and despair were impossible under such circumstances. The arms of the rebels could have been crushed and their forces slaughtered, but the Persian autocrats would have been obliged to retreat, as they eventually did, in the face of this firm conviction, unwavering courage, and crimson maryrdom. And if the Greeks would extend aid, and the Huns occupied the Persians a little longer, the revolt could have resulted even in political independence! What had Vassak to compare with such a plan?

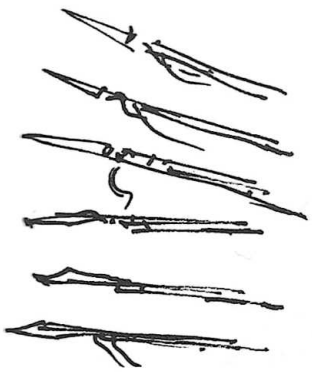

The greatest tragedy in Vassak's life and the thing which brought an unremovable blot upon his patriotism and Christianity was his negative attitude towards these reasoned arguments of the Vardanantz. Of course, it was difficult for a loving father to sacrifice his sons and for a peaceful man to enter the fray. But if the safety of the nation and the church required such a sacrifice, could an Armenian prince reject it? If instead of participating in the revolt he had washed his hands and pulled aside, we should have designated him as a coward, but should hesitate to call him a traitor. But alas,

he knowingly and incessantly betrayed the Armenian cause, repeatedly trampled his own oaths, and through his example and influence encouraged the spread of Zoroastrianism. Instead of using his good offices as the Armenian marzpan (viceroy) to explain to the Persian court the psychology of the Armenians and the possible outcome of a policy of persecution, he gradually became a willing tool in the hands of the wily Armenophobe, Mihrnerseh, and strove to organize a pro-Persian party and secretly tried to wreck the union of the loyalists and to deprive them from all outside help, and finally he came out in the open against it soon after a solemn oath. It is possible that he was not guilty of the spying activities attributed to him even though appearances are to the contrary. It could be that he had taken the King's promises on their face value. It could be...

Nevertheless, so warped was his character, so full of contradictions were his acts, and of such subversive character had been his actions during the later period as to justify his enemies' charge that he was a self-seeking traitor.

Vassak belonged to the class of characters familiar to all races and nations — vacillating, weak, morally unstable, selfish, and jealous, men who attain the abominable position of traitors and the tragic fame of betrayers through the path of procrastination and perfidy.

Vardan was just the opposite. Sincere and devout in his faith, an enemy of mistruth and deception, a lover of straightforward and manly policies, a bold idealist inspired by the spirit of chivalry. He worked with the clergy and the better class of the nobility, and sacrificed himself and his not for personal gain or glory, but "for the Nation and the Church." To him and to all who are like him belong all honor and final victory.

VARTAN'S SPEECH

The Sbarabed, surrounded by the nakharars, addressed the troops as follows:

"You and I have been in many battles together. In some we triumphed over our enemies gallantly; in others we met defeat at their hands. But our victories have been more in number than our defeats. But all these, however, were for peronal glory, because we were fighting at the command of a mortal king. He who deserted was branded a coward throughout the land and met merciless death; whereas he who pressed onward valiantly inherited fame for bravery and received splendid gifts from a temporal and mortal king.

"We all have numerous wounds and scars on our bodies, and there have been many deeds of valor for which we have been excellently rewarded. But I consider all these notable accomplishments ignoble and useless and all the honors idle, because they will all fade away.

"Now then, if we were able to perform such brave deeds in obedience to a mortal commander, how much more should we do for our Immortal King Who is the Lord of the living and the dead and Who will judge men according to their deeds. Indeed, even if we were to attain a ripe old age, we should have to abandon our flesh eventually, in order that we may unite with our living God, never to leave Him again.

"I entreat you, therefore, my brave companions, especially because many of you surpass me in valor and precede me in princely rank. But since you, of your own free will, have selected me as your leader and commander, let my words be pleasant and agreeable to you all, great and small: Fear not the heathen hordes and never turn your backs to the frightful sword of mortal men; because should our Lord grant us victory, we shall destroy their might and the cause of righteousness shall be exalted. But if the time has come for us to meet a holy death in this battle, let us accept our fate with joyful heart, without mingling cowardice with our valor and courage.

"I shall never forget, furthermore, but shall ever remember the time when some of you and I deceived the wicked ruler and misled him like a contemptible child by feigning to accede to his impious will; but the Lord will bear witness to the fact that within our hearts we remained inextricably bound to Him.

"As you yourselves will know, for the sake of our dear ones, who were in great distress, we sought all means to secure their release and together with them to enter into the struggle against the ungodly prince for the preservation of the God-given laws of our land. And since we were unable to assist them in any manner, let it be impossible for us to exchange God for men for the sake of worldly love.

"We all recall two or three engagements in which our Lord has come to our aid with a mighty force and has enabled us to earn great fame in bravery, to smite the royal armies fiercely, to massacre the magi without mercy, to obliterate the sacrilegious idolatry in some places, destroy and annihilate the ungodly decree of the king, to subdue the rage of the sea, whose mountainous waves subsided, whose surging foams wasted, and whose ferocious fury disappeared. He who was thundering above the clouds humbled and lowered himself more than his nature permitted, and spoke with us. He who intended to cause injury to the holy church with words and commands is now fighting with bows, spears and swords. He who thought that we donned Christianity like a garment has now discovered that, as man cannot change the color of the skin, so he cannot and will never succeed in altering our minds, because the foundations [of Christianity] are firmly set on an immovable rock, not only on this earth, but in heaven above, where neither rains fall, nor winds blow, nor floods are formed. Although we are on this earth in flesh, we are established in heaven by our faith, where no one can reach the structures built by Christ without the touch of hand.

"Stand firm by our resolute Commander, Who shall never forget your deeds and

valor. Gallant warriors! For us it is a great distinction that God is performing this work through us, greatly revealing His real power. If by destroying others for the sake of divine laws we were able to inherit personal fame and thus bequeathed the valiant name of our families to the church, expecting from our Lord the reward which has been reserved for each of us according to the good will of His heart and the deeds accomplished, how much more valuable will be the reward were we to die for the great testimony of our Lord Jesus Christ! Even the angels in heaven would covet [such a reward,] if they could. And, since these rewards are not intended for everyone but only for those for whom the beneficent Lord has prepared, this opportunity is being offered to us not for our righteous deeds but because of the magnanimity of the Donor, Who truly has said in the Holy Testament: *'But where sin abounded, the grace of God did much more abound.'*

"This assertion is most appropriate for us: Where we appeared sadly wanting in piety before, we shall now appear the more righteous to men and angels and to the Father of us all. The day when our impious act became known, many tears were shed at the holy church and a great deal more by those we love. Even our infuriated companions were threatening us with their swords, eager to punish us with bitter death. Our servants were running away from us in disgust. Far distant people who had heard of our Christian faith, unaware of our secret intentions, mourned us with incessant lamentations and unknowingly uttered words of vilification against us. But what I consider the most important of all was this: not only men on earth, but angels in heaven turned their faces away from us so as not to look upon us ruefully.

"The time has now come to cleanse ourselves of every stain of disgrace. There was a time when we were distressed in body and soul as griefstricken mourners; today we are joyful and discreet in both respects and generally more serious, because we have with us our beneficent Lord as our leader. Our commander is not a mere man, but the Commander-in-chief of all martyrs. Fear is a sign of doubt; but as we have repudiated doubt long since, let fear also disappear from our hearts and minds."

The Saintly Women of Vardanants

by ELISHE
A Translation by Alice Stone Blackwell

Elishe, an Armenian bishop and historian of the fifth century, writing nine hundred years before Chaucer, gives a graphic account of the Persian invasion of 451 A.D., after the Battle of Avarair [Vardanantz], of which he was an eye-witness. In the eighth chapter he speaks as follows of the fortitude shown by the Armenian women after the princes and nobles had been killed or carried away into captivity, and the country reduced almost to a desert:

"But I cannot enumerate all the wives of these heroes,—of those who were in fetters, and those who had fallen in battle; for there are more whom I do not know, than those whom I know. I know by name and by sight about five hundred; not only those who were the highest in rank, but kindled by a holy emulation, put on the same virtue of fidelity. They forgot even the name of the luxury belonging to their hereditary freedom, and became like men who have sufferred from the beginning after the manner of peasants, and who have passed away their lives in this world amid hardships. The elder ones took upon themselves the greater endurance. They were comforted by the invisible force of the eternal hope, and accepted the heavy burden of bodily pain. For although each of them had had hereditary servants, there was now nothing to distinguish between mistress and maid. All wore the same dress, and all alike slept on the ground. Neither one made the other's bed. There was no distinction even in their food. All the mattresses were of the same dark color, and all the pillows were alike black. They had no special makers of spiced dishes, nor bread-makers set apart for service at table, but everything was in common. None poured water on the other; hands, neither did the younger ones offer towels to the elder. The delicate women had no soap, nor was oil offered to them for rejoicing. No costly platter was set before them, neither were cup-holders found at their festivals. For none of them did an usher stand at the door, neither were the nobles called by them.

"The bridal chambers of the young brides became dusty and dim, and spiders' webs were spun in their sleeping-rooms. The high seats of their palaces were destroyed, and the vessels of their table service were in disorder. Their palaces fell, and the fortresses of their refuge crashed down in ruin; their flower-gardens dried up and withered, and the wine-bearing vines of their vineyards were torn up. With their eyes they saw the spoiling of their goods, and with their ears they heard of the sufferings of their dear ones. Their treasures were confiscated, and nothing at all was left of the ornaments of their faces.

"The delicately reared women of the land of Armenia who had been pampered and brought up in luxury, in castly clothing and on soft couches, went untiringly to the houses of prayer, on foot and bare-footed, asking with vows that they might be enabled to endure their great affliction. Those who from childhood had been reared on oxen's brains and the choiced pieces of deer, now were glad to eat vegetable food, like savages. The skins of their bodies, blackening, became dark, because by day they were sun-burned, and all night they slept on the ground. The everlasting psalms were the murmurs of their lips, and their complete comfort was in the reading of the prophets.

"The women paired off two by two, like the animals, as equal and harmonious, drawing straight the furrow of the kingdom, that they might reach the harbor of peace without fail. They forgot their womenly weakness, and became brave males in the

spiritual warfare. Doing battle, they fought against the cardinal sins; they pulled up and threw away their deadly roots. With simplicity they conquered guilefulness, and with sacred love they washed away the dark coloring of envy. They cut off the roots of avarice, and the deathbearing fruits of its branches dried up. With humility they trampled upon arrogance, and with the same humility they reached the heavenly height. With prayers they opened the closed doors of heaven, and with holy petitions caused the angles of redemption to descend. They heard the good tidings from afar, and glorified God in the highest.

"The widows among them became again as virtuous brides, and put away from them the reproach of widowhood. And the wives of those who were in fetters willingly restrained the physical appetites, and became partakers of the sufferings of the imprisoned saints. In their lives they resembled the brave martyrs in their deaths, and from a distance they became teachers of consolation to the prisoners. With their fingers they worked and were fed, and the pensions granted them by the court they sent year by year to their husbands, for their comfort. They became like the bloodless cricket, which lives without food, by the sweetness of its song.

"The snows of many winters melted, the spring arrrived, the new birds came. Life-loving men saw and rejoiced; but they could never see those for whom they longed. The spring flowers reminded them of their loving husbands, and their eyes longed in vain to see the desirable beauty of their faces. Their hounds died, and their hunting excursions were ended. No yearly festivals brought them from afar. The women looked on their dining-places and wept; and they remembered them in all their assemblies. Many monuments were raised to them, and the names of each inscribed thereon.

"But while thus upon sides their minds were stormbeaten, the women did not retreat, nor weaken in heavenly virtue. To outsiders they appeared mourning and sorrowful widows, but in their own souls they were adorned with heavenly love. They ceased to ask anyone who had come from a distance, "When shall we see our dear ones?" The desires of their prayers to God were only that they might finish their course with courage, filled with heavenly love, even as they had begun.

"And may we and they inherit together the Mother City of goodness (the heavenly Jerusalem) and those things which are promised to the beloved of God in Christ Jesus Our Lord! Amen."

GHAZAR PARBETSI

by
Dr. James Etmekjian

Classical Armenian literature is rich in historical writings. In fact, for centuries after the invention of the Armenian alphabet, at the turn of the fifth century A.D., religious writings and histories dominated the literary scene. In the first category were translations of the Bible, interpretive literature, and the works of the church fathers. Of the original works, the most important were religious hymns and Yeznig's *Refutation of Sects (Yeghdz Aghantots).* In the second category falls a stream of writers from the fifth to the eighteenth century. The Golden Age of Armenian literature (fifth century) has given us some of the best known names in the field: Akatankeghos, Pavsdos, Goriun, Yeghishe, [1] Khorenatsi, and Parbetsi.

We possess much more biographical information about Parbetsi than about the other historians, for the author provides us with details of his life in the now famous "Letter" ("Tught") addressed to Vahan Mamigonian. Nevertheless, certain matters still remain subject to speculation. For instance, Parbetsi does not indicate when he was born, and it is after long debate that the interval 441-445 has been accepted as the likeliest period of his birth.

A more serious problem presents itself when an attempt is made to establish the chronology of the *History* relative to those of Yeghishe and Khorenatsi. Some obvious similarities exist between Parbetsi's part I and Khorenatsi on the one hand and part II and Yeghishe on the other. However, Parbetsi does not mention either one among the authors he has read. This led some modern scholars to conclude that Parbetsi had preceded them, but now the pendulum had swung in the other direction (at least among the scholars in Armenia), and Khorenatsi and Yeghishe are considered to have come before Parbetsi. [2]

The use of the word "Parbetsi" has also given researchers some food for thought, causing some to think that it is the name of the village (Parbi) in whose monastery he spent a great deal of time, and others (the more recent ones) that this village, located approximately twenty-five miles northwest of Yerevan, at the foot of Mt. Arakadz, was actually his birthplace.

Parbetsi, who appears to have come from a distinguished family, reminds his patron, Vahan Mamigonian, that he received his elementary education at the palace of Ashusha, the governor of Georgia, under the guidance of Vahan's mother, of whom he speaks in eloquently loving terms. He reminds Vahan that they were childhood friends, as they studied and played together during his stay at Ashusha's palace. Later he was sent to the monastery of Aghan Ardzruni, in the province of Koghtn, and it was under Aghan's influence that he became a monk. He so impressed his teachers that he was sent to further his education in Constantinople, where he combined secular and religious studies. He read the church fathers avidly, became acquainted with literature, learned Greek, and was exposed to the other basic disciplined in the Greek curriculum. It is said that it was his prowess in rhetoric that led some of his contemporaries to call him "rhetorician." He may have spent as many as four or five years in Constantinople before returning to Armenia to live with the Gamsaragans until the year of Vahan Mamigonian 's victory over the Persians (484). Tired of his life of study, Parbetsi decided to become more involved in religion and spent the next two years with a hermit and a priest.

Eventually, when Vahan became marzban (governor) of Armenia, he was called

to assume the administrative duties at the rebuilt and renovated cathedral of Etjmiadzin, the monastery, and the restored town.

Obviously Parbetsi took his duties very seriously and effected some radical economic and administrative reforms, including the reestablishment of clerical discipline. These in themselves could have been sufficient to arouse antagonism on the part of the old guard, but undoubtedly there were other factors contributing to his unpopularity. Jealousy of the monks is one element that Parbetsi mentions. The clash of philoshophies must have been another, for it is necessary to remember that we are dealing with eastern Armenia with a strong Syrian Christian orientation as opposed to the Greek educated Parbetsi's Hellenism. It is also possible that there was a personality clash as well. Parbetsi more than once indicates consiciousness of his abilities, and even superiority, over his contemporaries, something that he could hardly have concealed behind a thick veil.

Accused of heresy, beaten, and tortured, he was literally thrown out of the monastery by the monks, who refused even to allow him to take his books with him. Apparently the charges against him were believed, for neither the catholicos nor Vahan defended him. Once he had escaped to Amit (the present Diarbekir) in the Greek sector, he decided to defend himself, at least before his benefactor, and it was from there that he wrote his "Letter," whose persuasiveness led Vahan to recall him to Armenia, give him all the research possibilities available, and commission him to write a history of his country from its division between Persia and the Roman Empire (378) to his day.

In the introduction, in explaining the starting date of his *History of the Armenians,* Parbetsi points out that there have been two historical works previous to his, the first by Akatankeghos and the second by Pavsdos, which bring Armenian history up to the year 387. Hence, he will begin where they left off. The book is divided into three parts. Part I covers the period from the division of Armenia to the death of Sts. Sahag and Mesrob, with an account of the abolishing of the Arshaguni dynasty in between. Part II deals with the war of the Armenians with Persia in 451, covering the same ground as Yeghishe, and with very few exceptions is similar to the latter's account of the same event. Part III relates the details of the thirty-year guerrilla warfare culminating in the treaty of Nvarsag (484) and Vahan's appointment as commander-in-chief of the Armenian forces and marzban of Armenia.

Direct and indirect evidence indicates that Parbetsi was acquainted with many sources. He speaks of Akatankeghos with admiration, and some similarities exist between the works of the two men. He considers Pavsdos unreliable, although he exculpates him somewhat (perhaps with tongue in cheek) by stating that his distortions and inaccuracies must have been the doings of copyists or editors. For Pavsdos was much too educated to make such mistakes. Despite his silence concerning Khorenatsi and Yeghishe, the relationship with them is much too obvious to discount.

Parbetsi claims to have read many books by Armenian historians without revealing thier names or their works. He knows Goriun, whom he mentions in passing. His account of the martyrdom of the Ghevontians shows familiarity with martyrological literature. His knowledge of the Bible is apparent throughout the book. He also makes extensive use of oral sources, mentioning some and passing over others with such statements as "they tell," "we have heard," and "according to eyewitnesses." This phenomenon occurs primarily in part III, obviously the most original part of the *history,* and the part for which written sources may have been totally lacking.

According to Parbetsi, Vahan Mamigonian directed him to write the history of Armenia, "recording carefully and in detail the virtues of the clergy and the good qualities of brave men, so that the people, seeing the good conduct of the clergy, might wish to imitate their efforts, and the brave, seeing the courageous deeds of their leaders, might act more bravely and leave a good name for themselves and their people. On the other hand, the lazy and the wicked, looking upon themselves and hearing the

criticism of others, might try to improve themselves." [3]

In the pursuit of this lofty goal, he says, the historian must be careful to maintain objectivity, confining himself to the repesentation of the facts as they are, without exaggerating, embellishing, or diminishing them. He must follow the accepted practices of the scholars in sifting his material and presenting it in a carefully organized and well-written form as he recreates history with the aid of the living word. [4]

Needless to say, Parbetsi never fully achieves his goals any more than any other author ever does. In the purely historical area, he shows some serious shortcomings. Like Pavsdos, whom he criticizes severely, the religious and moral points of view dominate, with divine intervention in human affairs and punishment for sins given prominence everywhere. There is a strong Mamigonian bias, glorifying the heroes of that family, particularly after that war of 451. The Gamsaragans, who were related to the Mamigonians, also receive praise, but to a lesser degree than their more famous kinsmen.

Although Parbetsi seems to understand the religious and political factors involved in the war (451), he injects the element of treachery as the immediate cause of the conflict. According to him, although Mihrnerseh, the Persian prime minister, has had plans for some time to force the Armenians to accept Zoroastrianism, it is Varazvaghan, impelled by a feeling of vengeance against his father-in-law, Vasag Suni, who persuades him to embark upon the implementation of his plans.

Parbetsi with his contemporaries and many of his successors, is concerned exclusively with the aristocracy and the church. The common people are scarcely mentioned. Despite his stated ideal of objectivity, Parbetsi is not objective. His feelings are very clear vis-a-vis those nobles that have abjured Christianity in exchange for a more comfortable life at the Persian court. His patriotism, like his Mamigonian bias, prevents him from rendering the accurate, unvarnished truth in the armed conflicts between the Persians and his countrymen.

On the other hand, Parbetsi gives us a picture of the Armenian world at a given time in history which is generally true. He delineates vividly the ideological struggle that is being waged between Persia and the subject people, especially the Armenians. He shows clearly the disunity among the Armenian princes torn between alliance with Persia on the one hand and the adoption of a more nationalistic position, with possible cooperation with the Greeks, on the other. He focuses on the problem of internal Armenian independence, involving freedom of religion, the privileges of the aristocracy, and the governance of the Armenian people in general within the hegemony of the Persian Kingdom. This *History,* especially part III, has been called "the richest and most reliable source for the thirty-to-thirty-five-year history following the War of Vartan." [5] Ashod Mgrdichian considers part III "the only primary source for the study of the war of the Armenians between 481 and 484."

Parbetsi's book has considerable literary merit. Fifth-century historians from Akatankeghos to Khorenatsi are conscious of the literary aspect of their work. This is easily understood when one bears in mind the fact that oral epic literature played a major role in historical writing. The centuries-old tradition of entertaining audiences with historical narratives, which had to maintain listener interest with their liveliness, style, and often conciseness at each sitting, was still an ever-present factor in ancient historiography, as evidenced by Parbetsi's pursuit of the living word and the skill that he generally manifests as a stroyteller. Added to this was the fact that the study of rhetoric was part of the school curiculum, i.e., part of the training of every one of these writers.

The *History* has a large number of heroes, especially high-ranking churchmen, the Mamigonians, and Gamsaragans, but it also has its villains, even among the Armenians. The Persians collectively are the enemy, but there are some sympathetic

characters, as well as blackguards, among their leaders. According to the prevailing literary tradition, and with few exceptions, the actors in the drama are either very good or very bad. Seldom, if ever, is psychological depth achieved. Vahan Mamigonian is a departure from the norm with his temporary vacillation before he decides to pursue the "right" path. Drawn in rapid strokes, with characteristic details giving them their instant image, these ugly villains or handsome heroes reveal themselves through their words and actions. The defenders of the faith are dedicated, eloquent, and bold to the point of rashness, causing the reader at times to fear for their lives.

Notwithstanding redundancies, some complicated phraseology, and the use of cliches borrowed from martyrological literature, Parbetsi's style on the whole is graceful and flowing. His account of St. Sahag's vision (¶ 17) is reminiscent of the biblical Revelation and just as fascinating. The detailed description of Airarad province (¶¶ 7 and 8), with its hills and valleys covered with perfumed and multicolored luxuriant vegetation fed by mountain streams, is full of patriotic emotion, similar in spirit to Khorenatsi's description of the shores of Lake Van. However, Parbetsi's feeling for nature, but not necessarily his love for Armenia, is greater than Khorenatsi's. His abundant and sustained images do more than dazzle the reader with the beauty of the landscape. They enhance the dramatic element in the story. The description of Airarad province comes at a time whem King Arshag, after considering his untenable position, in the wake of Armenia's division, decides, with a heavy heart, to abandon this earthly paradise and to emigrate to the Greek sector.

Mordant wit, hyperbole, occasional use of popular modes of expression, and a few irregularities stemming from the latter are other features of Parbetsi's style. His language is said to be an outstanding example of fifth-century classical Armenian prose because of its regularity, charm, grace, and at times vigor.

This last major historian of the Golden Age has had a substantial influence on later historians and writers extending to our own time. He may lack the breadth and brilliance of Khorenatsi's mind, but he does not lack originality. Moreover, he brings to light details about a very significant period in early Armenian history that complements the work of his more renowned compatriot.

Parbetsi's "Letter" to Vahan Mamigonian is the only work of its kind to have come down to us from the author. The epistolary genre was widely cultivated in ancient

times. St. Paul's letters to the various churches in Europe and Asia Minor are among the earliest, if not the earliest, in Christian literature. Among the Armenians, St. Sahag, St. Mesrob, and Khorenatsi before Parbetsi; and Naregatsi, K. Makisdros, and Vanagan Vartabed after him are only a few who wrote letters extensively. Mgrdichian considers this "Letter" not only the first critical work in Armenian secular literature but also the author's masterpiece, distinguished by vigor, serried reasoning, eloquence, and the ability to turn a given argument against his enemies. It is here too that Parbetsi's character and personality come to light, as we see an educated man, aware of his own qualities and the shortcomings of his enemies, state his superiority clearly and unabashedly. He is proud of his lineage and education, just as he is proud of his childhood friendship with the marzban of Armenia. He knows how to flatter his patron's ego by dwelling upon the kindness, goodness, virtue, and religious devotion of the latter's mother during halcyon days as well as turbulent periods of Armenian history. Ghazar Parbetsi's religious naivete does not extend to wordly matters.

On the 1500th anniversary of the Treaty of Nvarsag (484), one of the critical events in Armenian history, we cannot but express our gratitude to the man who recorded the facts for posterity. By so doing, he completed the saga of the war of the Armenians with Persia, begun under Vartan Mamigonian and concluded under his nephew, Vahan Mamigonian.

NOTES

[1] Some scholars place Yeghishe in the 6th century and Khorenatsi in the 7th, 8th, or 9th. Since we do not find the evidence for any of these speculative dates conclusive, we are treating both these writers as 5th century figures.

[2] For examples of similarities between Parbetsi on the one hand and Khorenatsi and Yeghishe on the other, see K. Zarbhanalian, *History of Old Armenian Literature* (Venice, 1897), p. 404, n.1; k. Khalatian, *Ghazar Parbetsi and his Works* (Moscow, 1883), pp. 61-63, 85-87; 119, n.1.

[3] Ghazar Parbetsi, *History of the Armenians and Letter to Vahan Mamigonian* (Tiflis, 1907), p. 13.

[4] Ibid., p.16.

[5] M. Apeghian, *History of Old Armenian Literature,* Book I (Beirut, 1955), p. 355.

[6] *Armenian Literature of the Fifth Century* (Yerevan, 1968), p. 535.

THE TREATY OF NUARSAK

by

Krikor H. Maksoudian

1984 marks the 1500th anniversary of the Treaty of Nuarsak which was sealed between the Armenians fighting under the command of Vahan Mamikonian and the Sasanian court of Persia. Nuarsak was the sequel of four years of insurrection in Armenia from 481 to 484. Vahan Mamikonian attained the goals for which his uncle Vardan Mamikonian died in 451. His success in the battlefield persuaded the Sasanian court to appease the Armenians and refrain from interfering in the religious and social life of the Armenian people. This turn of events was such an important milestone for the Armenians of the fifth century that Vahan Mamikonian commissioned his childhood schoolmate, the Vardapet Ghazar Parpetsi, write a history of Armenia from 387 to 485. Ghazar's work has survived and is our only original source on the rebellion of 481 to 484. This historical source contains the actual text of the conditions or demands that the Armenians presented to the Persians at Nuarsak. Before acquainting ourselves with the translation of this text, we must try to understand the circumstances that led the Persian court to yield to the demands of the rebellious Armenians.

The unyielding spirit of the Armenian people in defense of her religion, social order and internal autonomy was not vanquished in 451 on the battlefield of Awarayr. In fact, the Vardanants movement was the beginning of a long period of uneasiness, tension and unrest in Armenia. The popular rebellion, which was initiated by the clergy and the lower classes, was continued after Vardan's death and was led by his brother Hmayeak Mamikonian. After his martyrdom in early 452, the Persians succeeded in crushing the uprising and rounded up the thirty-seven major *nakharars [=feudal lords]* of Armenia whom they exiled to Mazandaran in Persia. They were kept there under guard and in fetters until 456/457, and after their release from prison they were not allowed to return to Armenia until 456/466.

The elimination of the ruling class was politically, culturally and socially catastrophic for the Armenian people. The Persians forced Zoroastrianism upon the Armenians and appointed to the feudal, military and administrative offices only those who had converted to the religion of the Magi and were acceptable to the Persian court. The feudal social order was completely shattered and the hereditary offices were given to feudal cadets of a secondary standing and of a lower social origin. The Persians also tampered with the ancient traditions of the feudal clans by appointing secondary people as heads of families. The general situation was intolerable. Without the ruling element the Armenian cavalry and the army were handicapped.

The only person who could do anything about alleviating the plight of the Armenian people was the Catholicos Giwt (461-478), who had been a pupil of Mesrop Mashtots. The catholicos frequently thought of organizing an uprising and on at least two occasions sent envoys to the Emperor Leo of Byzantium (457-474) asking for military aid. The Byzantines, however, could not comply with his request and Giwt's plans did not materialize. The catholicos was ordered to go to Ctesiphon, the Persian capital, where he was cross-examined by a high official of the court and was ultimately deposed from the patriarchal throne of Armenia.

The general atmosphere that prevailed in Armenia was very grim when Vahan Mamikonian entered the political scene in the 470's. Right after his father's, Hmayeak Mamikonian's death, Vahan and his two younger brothers, Vasak and Artashes, had been taken captive to Siwnik and then to Persia where they were raised in the royal court. In 456 Prince Ashusha of Gugark (in northern Soviet Armenia), whose wife Anush-Vram was their aunt, succeeded in acquiring the release of the three brothers. They

joined their mother Dzuik in Tsurtaw, at the court of Ashusha. At an unspecified date, probably in the 470's, Vahan returned to Persian Armenia. The hostility and the scorn of the Persian court toward the Christian princes and his not having any feudal or political status forced Vahan to go the Persian court and convert to Zoroastrianism, an act which he resented and found most humiliating. Subsequent to his conversion and probably because of it he was appointed *voskehat,* an otherwise unattested office which presumably was responsible for collecting gold for the Sasanian king. Vahan's Mamikonian family background and possibly his involvement in underground revolutionary acitvities attracted the suspicion of the Persian authorities and forced him once again to go to Ctesiphon to clear himself of the charges against him.

The historian Ghazar Parpetsi wants us to believe that Vahan was at first reluctant and even opposed to the idea of a rebellion; that he complied with the wishes of the defiant Armenian nakharars to revolt only after he had realized that such a venture would be suicidal; and that death was indeed preferable for a man of his stature who did not have the liberty of practicing his religious beliefs and whose pride as a valorous [*kach* in Armenian] and a legitimate scion of an established feudal clan [*tohmik* in Armenian] was badly humiliated. Ghazar's "apology" represents the formal line of argumentation that Vahan presented to the Persian court at a later date to justify his actions. There are, however, indirect references in the *History* of Ghazar which indicate that Vahan and the Mamikonian clan were the moving force behind the uprising and that a considerable amount of preparation had been made to plan the whole thing. Ghazar could not bring these facts out in the open, since he was writing at a time when Vahan was already the *marzpan* [governor of Persian Armenia]. It would have been very dangerous to present Vahan as the author of a premeditated rebellion. After all, only a few decades earlier the Persian court had condemned Vasak Siwni, the *marzpan* of Armenia, for doing what Vahan did.

We learn from Ghazar that Vahan came to terms with King Vakhtang Gorgaslan of Georgia who promised to rise against the Persians and to instigate the Huns to invade the Persian Empire. He also sent envoys to the Byzantine emperor asking for assistance. There can be no doubt that these doings preceeded the rebellion, which began in 481.

The banner of insurrection was first raised in Georgia, where King Vakhtang Gorgaslan killed the apostate prince Vazgen, the husband and executioner of St. Shushanik, who was the daughter of Vardan Mamikonian and the first cousin of Vahan. The insurrection acquired a pan-Caucasian dimension as soon as the Armenians followed the example of the Georgians. The Armenians probably rose in the early fall of 481 and after driving the Persian governor and the officials out of Armenia, they set up a revolutionary government with Prince Sahak Bagratuni as *marzpan* and Vahan Mamikonian as *sparapet* [commander-in-chief]. According to Ghazar Parpetsi the subsequent events had the following chronological sequence:

1) In the late fall of 481 the Armenians with only 300 warriors vanquished a Persian army of 7,000 men at the village of Akori, which is located at an elevation of 8,000 feet on the slope of Mt. Ararat. Their knowledge of the terrain and experience in partisan warfare were probably the responsible factors in this remarkable feat.

2) The winter of 481-482 was spent in recuperating and conducting further negotiations with the Georgians and the princes of southern Armenia.Toward the spring of 482 preparations were made for war.

3) Sometime soon after the Easter of 482, which fell on April 25, the Armenian army under Vahan Mamikonian defeated the Persians at the village of Nersehapat

in the district of Artaz [now in northwestern Iran].

4) In the Summer of 482 the Georgian King Vakhtang set word that the Persians had entered his country, and sought help reminding the Armenians of their mutual agreement. The Armeno-Georgian armies confronted the Persians on the plain of Jarmanayn on the bank of the Kura River. The Amenians were decisively defeated and Vahan lost his brother Vasak.

5) Pursued by the enemy, Vahan was forced to flee to the province of Tayk, which was on the Byzantine border. For unspecified reasons the Persian army was summoned back to Persia. This gave Vahan the opportunity to return to Duin, the capital of Armenia, soon after Sept. 12, 482, and spend the winter of 482-483 there.

6) With the arrival of the spring of 483 a new Persian army reached Duin under the command of Zarmihr Hazaravukht, the commander-in-chief of the Persian forces. Vahan was forced to escape to Khaghtik in western Armenia and crossed over to the Byzantine side of the border with the Persians at his heels. At this point the main army of the Persians went to Georgia to pacify the uprising there. Shapuh Mihran, the Persian *marzpan* of Armenia, was left with a cavalry detachment to pursue Vahan. The partisan wars continued throughout the fall of 483 and into the winter of 484. During these wars and battles several Armenian apostates, having at their head Gdihon Siwni, caused much difficulty to Vahan and his colleagues by helping the Persian officials.

The attempt of the Persian court to pacify Armenia and to stop the partisan warfare conducted by Vahan Mamikonian was interrupted by a great catastrophe that shattered the Persian control of the Central Asiatic border of Iran. In early 484 the Persian armies under the direct command of Peroz, King of Kings of the Aryans (459-484) suffered a massive defeat at the hands of the Hephthalites, a people living in central Asia whom the Classical Sources refer to as "White Huns." King Peroz himself fell in battle, causing great confusion throughout the Persian Empire, especially since the eastern borders of Iran lay exposed before the Hephthalites. The danger was so grave that the Persians could no longer keep their armies in the Caucasus. The Persian dignitaries were immediately summoned to Persia and taking into their hands the fate of the realm placed Peroz's brother Valash on the Sasanian throne. Valash resumed the royal authority on July 23, 484 and on the second day of his coronation he held a council. The serious situation in the east was so pressing that the court had to resolve immediately the Armenian situation, since the Persian armies could not fight on two fronts. After hearing the reports of Zarmihr Hazaravukht and Shapuh Mihran, the king and his council decided to appease the Armenians at any expense, and appointed a Persian nobleman by the name of Nikhor Vshnaspdat as a plenipotentiary to go to Armenia and come to an understanding with the Armenian *nakharars.* Accompanied by the Persian cavalry in Atropatene [Atropatakan], and the detachments in the Armenian districts of Her and Zarewand, Nikhor arrived in Armenia in the early fall of 484, but did not proceed beyong the village of Nuarsak in Her, which was situated 17 Roman miles to the west of the modern city of Khoi in northwestern Iran. From here Nikhor sent two men of high rank to Vahan Mamikonian, notifying him of the nature of his mission and inviting him to come and discuss with him his conditions for peace. After collaborating with the Armenian *nakharars* and formulating the conditions for peace, Vahan as the spokesman of the Armenian people presented to the Persian emissaries the following demands:

There are many important matters to discuss about our rebellion and our dedication to such a significant and fatal undertaking. It is impossible to discuss them

in writing or through delegation. We must speak directly with him who is the lord of the Aryans and with you who are members of the nobility at the royal court. I have three things to tell you. If he [Nighor] answers me concerning these three points I and all those who are present here wish to hear, and if he can grant us these three demands in writing with the king's seal, we shall do whatever is appropriate and worthy that you say, and shall listen to your words as our ancestors did. For the words that I now speak are not mine [alone], but of the old and the young as well who are now [standing] before you. We did not think of these demands today, but at that time when we dedicated ourselves to death. Each one of us thinking for himself put the priority on the following three choices. If the Persians accept to allow us to have these three things, we shall serve them as proper and faithful servants, but if they should be unwilling to accept these and become difficult, we shall abondon this world, perish and die with joy, and not prostrate ourselves before any Persian.

The first and foremost of the three [conditions] is the following important and essential demand: that you allow us to [worship] our paternal religion and refrain from forcing any Armenian to become a Magus; that you will not give throne [gah] and honor to anyone because he has become a Magus; that you will remove the fire altar from the land of Armenia and we will not hereafter behold the hostility of filthy and useless men toward the Church. Let Christian laymen and priests freely and fearlessly hold their worship and ritual wherever they choose. [If you accept this], it is well, and this is our first demand.

The second demand is that you stop treating people in a condescending manner and righteously discern the good from the bad, distinguish the useful from the useless, recognize the legitimate and the non-legitimate, with the good and the honorable set aside the brave and the useful, scorn and deem nothing of the bad and the useless, love the meritorious and hate those who have rendered no service, keep the wise nearby and seek their advice, and keep away the foolish and even chase them away from the forum. If all of these things are accomplished, everything in the land of the Aryans will prosper and will become without fault. But if you prefer what is contrary to these and do things that are not proper, as you have until now, your transactions will fail, as they have [in the past] and you yourselves have witnessed that they have.

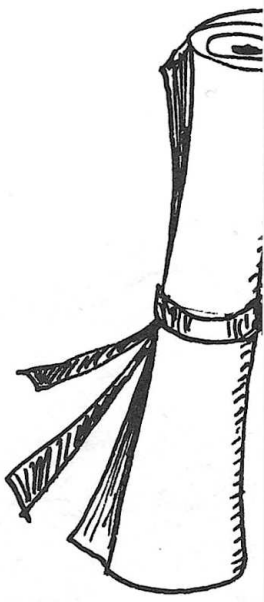

Our third demand and wish is that he who is the lord and king of the Aryans and of the land would see with his own eyes and listen with his own ears, have first-hand knowledge [of things] and speak with his own mouth; that he should not see through another's eyes and listen with another's ears and always know a man as good or bad through another, and speak with another's mouth what he must. Because of this, what he sees [through another's eyes] cannot be right and what he hears cannot be just. And many false words and vain orders are published [in his name] and the meaning of everything is entirely confused. And if everything is in this way, all the achievements are ruined through the servants and the country as well as its inhabitants cannot be secure and stable. But if a king sees things with his own healthy eyes and listens with unbiased ears and speaks to his servants with righteous words, the invigorated servants will not tire from work but toil harder and try day after day to increase their production. Thus the land prospers and the master is always exalted in glory.

Now, if you can promise this as it stands, and deliver to us these promises in writing confirmed by the [royal] seal, summon us and we shall willingly come and listen to your words and obey whatever order the king may give. But if you

should not meet our three demands and think that it would be impossible to do so, [know that] we are ready to die as if death lies ready before us, and that we cannot serve the lord of the Aryans...

The Persian emissaries accompanied by an Armenian delegation presented these conditions to Nikhor. The latter received the Armenian delegation with honor and declared that the conditions were acceptable. He then wrote a letter to Vahan Mamikonian, putting in writing all of the three demands that the Armenians had made, and asked him to come and formalize the treaty. The Armenian delegation returned to Duin bearing Nighor's letter. After reading its contents, Vahan Mamikonian and the Armenian *nakharars* gathered their forces and marched down to the village of Eghind in the district of Artaz. Vahan sent word to the Persian dignitary that he would come to meet him on condition that he would send a number of distinguished Persians as hostages. Nikhor complied with this demand as well and sent eight noblemen who remained in the Armenian camp until Vahan finished conducting the negotiations in the Persian camp.

Upon the arrival of the Persian hostages, Vahan arranged his forces in the order of battle and marched forward to Nuarsak. As he approached the Persian camp, he ordered his men to sound the trumpets, a practice which was the prerogative of the commander-in-chief of the Iranian armies. This arrogant act was intentionally done to impress on the Persians the fact that the *sparapet* of Armenia was still not in the service of the King of Kings.

The negotiations between Vahan and Nikhor lasted for several days. According to Ghazar Parpetsi, the Persians as well as the Armenians laid the blame for the insurrection on the arrogant behaviour of King Peroz towards the subject nations. Vahan's actions were justified by the argument that a nobleman whose heroic valor [*kachutiwn* in Armenian] had been scorned by his sovereign was left with no other choice.

At the conclusion of the negotiations, Vahan was unofficially left in charge of matters in Armenia. Returning to Duin, he spent the winter of 484-485 there. In the spring of 485 he went to Ctesiphon to meet the King of Kings. There he formally presented the demands of the Armenians and was assured by the king that they would be officially granted by an edict. Vahan was instated in the office of *sparapetutiwn* which was hereditary in the Mamikonian family. He was also officially recognized as the head of the Mamikonain clan. The Persian court also restored the other Armenian *nakharars* in their hereditary offices. Shortly after this, probably in the fall of 485, the edict that the King of Kings had promised reached Armenia. The royal decree was that Vahan be elevated to the office of *marzpan* of Armenia. He held this position until about 605/606, and was succeeded by his brother Vard. During his tenure of office, peace was disrupted only once in the 490's, when the Armenians rose again to protect their rights and succeeded to force the Persian court to keep the existing order.

Nuarsak was a political victory that gave the Armenians autonomy in internal matters and an opportunity to resume the interrupted cultural life in Armenia. The political victory of Vahan Mamikonian made it possible for the Amenians to reestablish Christianity as the national religion of Armenia. During Vahan's *marzpanate* there was an actual cultural revival in Armenia. Without Nuarsak, Armenia would have remained a Zoroastrian country, the Armenian Church would probably have died, Armenian literature of the early fifth century would have been lost and the Armenians would not have had any reason to develop an architecture of their own. Instead the Armenian Church became quite prominent throughout the Persian Empire; Armenian literature flourished and there were new advances in Armenian architecture. The rebellion of 481-484 and the treaty of Nuarsak are among the unique historical events that kept the name "Armenia" on the map.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

Եկեղեցին Հայկական ծընընդավայրն է հոգւոյս՝
Ինչպէս բարայր մ'ընդարձակ, պարզ ու խորունկ, մութ ու լոյս,
Իր գաւիթովն հիւրընկալ, իր լայն բեմով ու հեռուն
Կանգնած իր լուռ խորանով՝ որ կարծես նաւ մ'է ծրփուն…:

Եկեղեցին Հայկական ես աչքըս գոց կը տեսնեմ
Ու կը շնչեմ, կը լըսեմ՝ իր Ցիսուսով մանկադէմ,
Իր սեղանէն մընխացող բուլա-բուլայ խունկերով
Եւ իր պատերը ցնցող աղօթքներով ալեխոով…:

Եկեղեցին Հայկական բարձրր բերդն է հաւատքին
Իմ պապերուս՝ որ հողէն զայն բար առ բար հանեցին
Ու երկինքէ՛ն իջուցին զայն ցօղ առ ցօղ, ամպ առ ամպ,
Ու թաղուեցա՛ն անոր մէջ հանդարտութեամբ, հեզութեամբ…:

Եկեղեցին Հայկական մեծ վարագոյր մ'է բանուած,
Որուն ետեւ սըկիհին մէջ կ'իջնէ ի՛նքը Աստուած,
Որուն առջեւ գլխահակ կուգայ իմ ազգըս ամբողջ
Հաղորդըւի՛լ անցեալին հաց ու գինւով կենսառողջ:

Եկեղեցին Հայկական՝ ծովուն դիմաց ալեկոծ
Նաւահանգիստ մ'է խաղաղ· ցուրտ գիշերին՝ հուր եւ բոց,
Ու տօթակէզ ցերեկին՝ անտառ մըն է ըստուերոտ,
Ուր շուշաննե՛ր կը ծաղկին՝ Շարականի գետին մօտ…:

Եկեղեցին Հայկական՝ մէն մի քարին տակ գետնի,
Դէպի երկինք բարձրացող գաղտնի ճամբայ մը ունի…:
Եկեղեցին Հայկական հայ հոգիին եւ մարմնոյն
Զըրահանդերձն է փայլուն, մինչ իր խաչերն են դաշոյն

Եւ զանգակներն են բոմբիւն եւ երգն է մի՛շտ յաղթութիւն…:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

ՎԱՐԴԱՆԻ ՃԱՌԸ

Սպարապետը՝ նախարարներու հետ միաբան, սկսաւ խօսիլ զօրքերուն, ու ըսաւ.—

«Շատ պատերազմներ մղած եմ ես եւ դուք ալ ինձ հետ։ Երբեմն յաղթած ենք թշնամիներուն քաջաբար եւ երբեմն ալ անոնք յաղթած են մեզի, բայց աւելի չատ յաղթած ենք, քան թէ յաղթուած։ Այդ ամէն յաղթութիւնները սակայն մարմնոյ պարծանք էին միայն, վասն զի մահկանացու թագաւորին հրամանով կը կռուէինք։ Ով որ փախուստ տար վատ անուն կը ստանար երկրին մէջ ու անողորմ մահուան կ'արժանանար։ Իսկ ով որ քաջութեամբ յառաջ նետուէր, քաջի համբաւ կը ժառանգէր եւ մեծամեծ պարգեւներ կ'ընդունէր անցաւոր ու մահկանացու թագաւորէն։

«Մենք ալ ամէն մէկս ահաւասիկ մեր մարմնոյն վրայ ունինք բազում վէրքեր ու սպիներ, ու չաճախ եղած են քաջութիւններ, որոնց համար մեծամեծ պարգեւներ ստացած ենք։ Ես այդ քաջութիւնները կը համարեմ անարդ ու անարժէք ու այդ պարգեւները՝ ոչինչ, որովհետեւ անոնք ամենն ալ պիտի խափանուին։

«Արդ, եթէ մահկանացու հրամանատարին համար այդ քաջութիւնները կը գործէինք, որքան աւելի եւս պէտք է ընենք մեր անմահ թագաւորին համար, որ տէրն է ողջերուն ու մեռելներուն եւ որ պիտի դատէ մարդիկ իրենց գործերուն համեմատ։ Զէ՞ որ եթէ նոյնիսկ երկար ապրինք ու ծերանանք, կրկին պիտի բաժնուինք այս մարմինէն, որպէսզի միանանք կենդանի Աստուծոյն, Որմէ այլեւս պիտի չբաժնուինք։

«Ուրեմն կ'աղաչեմ ձեզի, ո՛վ իմ քաջ նիզակակիցներս, մանաւանդ որ ձեզմէ չատեր քաջութեամբ կը գերազանցեն զիս ու հայրենական գահի պատիւով ալ ինձմէ բարձր են։ Բայց քանի որ ձեր կամքով ու յօժարութեամբ առաջնորդ ու զօրագլուխ կարգեցիք զիս ձեզ, թող իմ խօսքերս հեչտ ու հաճելի թուին ձեզի, մեծերուդ ու փոքրերուդ հաւասարապէս։ Երբեք չվախնանք հեթանոսներու բազմութենէն, եւ մահկանացու մարդուն սուրին թիկունք չդարձնենք, վասն զի եթէ Աստուած յաղթութիւն տայ մեզի, կը չախչախենք անոնց զօրութիւնը, որ ճչմարտութեան կողմը վեր բարձրանայ։ Իսկ եթէ հասած է ժամանակը մեր կեանքի վախճանին, այս պատերազմին մէջ սուրբ մահով, սրտագին խնդութեամբ ընդունինք զայն, միայն թէ մեր քաջութեան հետ վատութիւն չխառնենք։

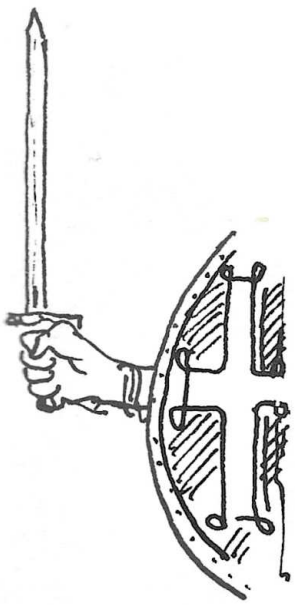

«Մանաւանդ ես երբեք չեմ մոռնար ու միշտ կը յիշեմ իմ եւ ձեզմէ ոմանց արարքը այն ժամանակ, երբ անօրէն իշխանը խաբեցինք ու մոլորեցուցինք անպիտան մանկան մը նման, երեսանց անոր ամբարիշտ կամքը կատարելով. բայց Տէրը ինք վկայ է թէ ներքնապէս որքան սերտ կապուած էինք իրեն։

«Դուք ալ գիտէք, որ մեր սիրելիներուն համար, որոնք մեծ նեղութեան մէջ էին, ամէն տեսակ հնարք կը փնտռէինք, որ ազատենք զանոնք ու անոնց հետ միասին պատերազմէինք անօրէն իշխանին դէմ, մեր հայրենի աստուածատուր օրէնքներուն համար։ Եւ երբ չկրցանք օգնել անոնց, անհնար պիտի ըլլայ մեզ, մարմնաւոր սիրոյ համար Աստուած մարդոց հետ փոխանակել։

«Իսկ հիմա Տէրը ինք երկու–երեք կռիւներու մէջ զօրութեամբ օգնեց մեզի, այնպէս որ քաջութեան համբաւ ժառանգեցինք, թագաւորին զօրքը չարաչար կոտորեցինք, մոգերը անողորմ ջարդեցինք, չատ մը տեղերէ կռապաշտութեան պղծութիւնը սրբեցինք, թագաւորին անօրէն հրամանը անարգեցինք ու ոտնակոխ ըրինք, ծովուն խոռվութիւնը իջեցուցինք։ Լեռնացած ալիքները դաշտացան, բարձրադէզ փրփուրը հատաւ, գազանացած կատաղութիւնը դադրեցաւ։ Այն որ ամպերուն վրայ կ'որոտար, սովորական մարդէ մը աւելի ստորնացաւ ու սկսաւ մեզի հետ խօսիլ։ Այն որ բերանացի հրամանով կ'ուզէր չարութիւն հասցնել Սուրբ Եկեղեցւոյն, այժմ աղեղով, նիզակով

ու սուրով կը կռուի: Այն որ կը կարծէր թէ մենք քրիստոնէութիւնը հանդերձի նման հագած ենք մեր վրայ, այժմ հասկացաւ, թէ չի կրնար փոխել զայն, ինչպէս գոյնը մարմնէն, ու երբեք ալ պիտի չկարենայ փոխել մինչեւ աշխարհի կոտորածը: Վասն զի անոր հիմերը հաստատ դրուած են անշարժ վէմի վրայ, ոչ թէ հոս երկրի վրայ, այլ վերը երկինքի մէջ, ուր ոչ անձրեւ կ'իջնէ, ոչ հով կը փչէ ու ոչ ալ հեղեղներ կը կազմուին: Եւ մենք թէպէտեւ մարմնով երկրի վրայ ենք, սակայն հաւատքով երկինքի մէջ չինուած ենք, ուր ոչ ոք կրնայ հասնիլ Քրիստոսի անձեռագործ չինուածքին:

«Հաստատ կեցէք մեր վստահելի զօրագլուխի մասին, որ երբեք պիտի չմոռնայ ձեր քաջագործութիւնները: Ով քաջեր, մեզ համար մեծ չնորհ է այս, որ Աստուած կատարեց մեր բնութեան միջոցաւ եւ ուր Աստուծոյ գոյութիւնը ի յայտ կուգայ մեծապէս: Քանզի եթէ աստուածային օրէնքներուն անունով ուրիշները կոտորելով անձնական համբաւ ժառանգեցինք ու մեր ազգատոհմին համար քաջ անուն թողուցինք եկեղեցիին, Տիրոջմէն ակնկալելով վարձատրութիւնը, որ պահուած է ամէն մէկուս համար, իր սրտին յօժարութեան ու կատարած գործերուն համեմատ, հապա որքան աւելի մեծ պիտի ըլլայ եթէ մենք մեռնինք մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի մեծ վկայութեան համար, որուն երկնաւոր Հրեշտակներն անգամ կը ցանկան, եթէ կարելի ըլլար: Եւ որովհետեւ այս պարգեւները ամենուն չեն պատչաճիր, այլ անոնց միայն, որոնց համար Բարերար Տէրը ինքը կը պատրաստէ, այս պատեհութիւնը կը չնորհուի մեզ, ոչ թէ մեր արդար գործերուն համար, այլ աննախանձ պարգեւատուէն, համաձայն Սուրբ Կտակարանի այն խօսքին, թէ Ուր որ մեղքը աւելցաւ, հոն աւելի շատցաւ Աստուծոյ շնորհքը:

«Ու այս խօսքը չատ կը պատչաճի մեզի· ինչպէս որ մարդոց առջեւ չափազանց ամբարիչտ երեւցանք, կրկնապատիկ արդարացած պիտի երեւինք մարդոց, հրեշտակներուն եւ ամենուն Հօր առջեւ: Վասն զի այն օրը երբ մարդիկ լսեցին մեր ամբարիչտ արարքը, չատ արցունք թափուեցաւ Սուրբ Եկեղեցւոյն մէջ, մասնաւորապէս մեր սիրելիներուն կողմէն: Մեր ընկերներն անգամ զայրացած՝ սուրով կը սպառնային մեզի եւ կ'ուզէին դառն մահով պատժել մեզ: Մեր ծառաները զզուանքով կը փախչէին մեզմէ: Հեռաւոր մարդիկ որոնք լսած էին մեր քրիստոնէութեան համբաւը, տեղեակ չըլլալով մեր ներքին մտադրութիւններուն, ողբ ու կոծով անդադար կը սգային մեր վրայ եւ անգիտութեամբ անհամար հայհոյութիւններ կ'ընէին մեզի: Եւ դեռ աւելի կարեւորը ըսեմ ձեզի, ոչ թէ միայն մարդիկ երկրի վրայ, այլ հրեշտակները երկինքի մէջ, երեսնին կը դարձնէին մեզմէ, որպէսզի տխուր դէմքով չնային մեզի:

«Ու ահա եկաւ հասաւ ժամանակը, որ մենք մեր վրայէն մաքրենք ամէն արատ: Այն ժամանակ հոգիով ու մարմնով տրտմած էինք վչտահար սգաւորի մը նման, այսօր երկուքին մէջ ալ զգաստացած ու զուարթացած, առհասարակ լրջացած ենք, վասնզի, բարերար Տէրը կը տեսնենք մեզի առաջնորդ: Մեր Զօրավարը հասարակ մարդ չէ, այլ բոլոր մարտիրոսներուն զօրագլուխը: Վախը թերահաւատութեան նշան է: Մենք թերահաւատութիւնը վաղուց վտարած ենք մեր մէջէն, թող երկիւղն ալ փախչի՛ մեր մտքէն ու մեր խորհուրդներէն»:

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

440?-510

ՇՆՈՐՀՔ ԱՐՔ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Մեր պատմութեան որքան հերոսական ու յանդուգն՝ նոյնքան ալ խոհական եւ իմաստուն դէմքերէն է Վահան Մամիկոնեան, որ Վարդանանց սկսած կրօնական ու ազատագրական չարժումը իր յաջող վերջաւորութեան բերաւ: Երկայն է Վահանին պատմութիւնը: Ղազար Փարպեցի իր գրքին գրեթէ կէսը յատկացուցած է ներկայացընելու անոր գործունէութիւնը. մենք պիտի աշխատինք համառօտել զայն:

Վահան որդին է Հմայեակ Մամիկոնեանի, որ եղբայրն էր Աւարայրի հերոս Վարդանի: Աւարայրի պատերազմէն առաջ ղրկուած էր ան Բիւզանդիոն, ի գլուխ պատգամաւորութեան մը, Քրիստոնեայ կայսեր օգնութիւնը ուզելու հայոց մտադրած անհաւասար պայքարին համար ընդդէմ կրակապաշտ Պարսից: Կայսրը իր հասնելէն քիչ վերջ մեռած էր. յաջորդը –Մարկիանոս– չէր ուզած օգնել Հայոց: Ձեռնունայն վերադարձած էր Հմայեակ, երբ Աւարայրի ճակատամարտը վերջացած իր եղբայրը նահատակուած, եւ պարսիկներ տիրապետած էին Հայաստանին: Ինքն ալ կ'ամրանայ երկրին հիւսի–արեւմտեան սահմանները, ուր պարսից ազդեցութիւնը դեռ չէր տարածուած: Տակաւ առ տակաւ իր չուրջը հաւաքուած էին պատերազմէն նահանջողները: Այս լսելով Պարսիկ մարզպանը երկու գունդեր ղրկեց այն կողմ. Հմայեակ ալ ինկաւ այս մարտին մէջ, նահատակելից դառնալով իր եղբօր Վարդանին:

Հմայեակ իր ետին ձգած էր իր այրին, Զուիկ Տիկինը, որ ճարտար եւ ուսեալ կին մըն էր, եւ ունէր չորս մանչ կորիւններ, որոնց անդրանիկն էր Վահան եւ միւսներն էին Վասակ, Արտաչէս եւ Վարդ: Պատերազմէն յետոյ երբ Հայ նախարարները դատելու համար Տիզբոն կանչուեցան, ասոնց հետ ղրկուեցան նաեւ քանի մը նախարարազուն տղաքներ, Վասակ Սիւնիի ղրդումով, յատկապէս Վարդանի հետ կապ ունեցողները, «որպէսզի մեռնին»: Ասոնց մէջ էին վերոյիշեալ Վարդանի եղբօրորդիները, ինչպէս նաեւ թոռները, այսինքն երկու որդիները Արշաւիր կամսարականի, որ ամուսնացած էր Վարդանի Վարդանոյշ աղջկան հետ:

Զուիկ Տիկինը ամուսինին մահէն յետոյ փոխադրուեցաւ Վրաստանի Աչուչա Բդեշխին քով, որ ամուսնացած էր իր քրոջ Անուշվառամին հետ, եւ թախանձագին խնդրեց որ մի կերպ ազատէ իր զաւակները եւ Վարդանի թոռները Պարսկաստանի պատանդութենէն: Այս գործը յաջողեցաւ 3–4 տարիներ յետոյ 455–ին, երբ Աչուչա Բդեշխ «բազում եւ անհամար ծախքով», կրցաւ ազատել այս տղաքները եւ իր մօտ բերել: Ասոնք ուրեմն մեծցան ու դաստիարակուեցան Վրաց արքունիքին մէջ Զուիկ Տիկնոջ ձեռքին տակ: Ասոնց հետ է նաեւ ապագայ կարեւոր պատմիչ Ղազար Փարպեցի, որ մեծ գովութեամբ կը յիշատակէ Զուիկը իբրեւ «անուանի կին, օժտուած ամէն տեսակ լաւ եւ մտաւոր չնորհներով»: Փարպեցի, որպէս ականատես կը ներկայացնէ այս տղաքներուն բացառիկ չնորհները: «Լաւագոյն էին գրեթէ ամէն մարզի մէջ, աչքառու՝ մտացիութեամբ եւ իմաստութեամբ. ճարտար՝ նպատակին զարնող նետաձգութեան մէջ. թեթեւաշարժ՝ որսորդութեան մէջ. ուղիղ եւ չնորհալի պատանիներ եւ երիտասարդներ» (Փար. 381): Յատկապէս կը ծանրանայ Փարպեցի Վահանի վրայ, իբրեւ «մտացի մարդ մը, ողջամիտ եւ բարեսէր. ինչ գործի որ ձեռնարկէր Տէրը յաջողութեամբ կը պսակէր զայն. եւ օր ըստ օրէ կը զօրանար, մինչեւ իսկ պարսիկներ, հակառակ իրենց կամքին, կը սիրէին զայն ու կը պատուէին. որոնք պարսից թագաւորի առջեւ կը գովէին Վահանի լաւութիւնը». ինչ որ նախանձը կը գրգռէր ուրացող նախարարներուն, որոնք առիթը չէին փախցներ Վահանը զրպարտելու Պարսից արքունիքին մօտ թէ «անհնար է, որ սա առանց ապստամբութեամբ մնայ հայոց մէջ»:

Վահան տեսնելով որ այս զրպարտութիւնները կանգ պիտի չառնեն եւ ի վերջոյ պիտի յանգէին զինք մէջտեղէն վերցնելու, ինք դիմեց կտրուկ եւ արմատական միջոցի այդ զրպարտութիւնները մէջտեղէն վերցնելու: Ի սէր ապագայ իր ծրագիրներուն, եւ սրտին վրայ քար դնելով «գնաց Պարսից արքունիքը եւ հաւատքին մէջ տկարացաւ», կ'ըսէ իր բարեկամ պատմիչը· այսինքն ուրացաւ իր հաւատքը, որպէսզի միւս ուրացողներ դադրին զինք բամբասելէ: Օգուտ չունեցաւ: Նախանձը եւ բամբասանքը չարունակուեցան: Պարսից արքունիքը կ'երեւի վարձատրելու համար Վահանի ուրացումը զինք Հայաստանի պետական տուրքին հաւաքիչ նշանակած է: Իր գործակիցներէն մէկը, Վրիւ Ասորին, Պարսկաստան երթալով ամբաստանեց Վահանը, թէ «հաւաքած ոսկիները իր մօտ կը պահէ եւ կը խորհի երթալ Ցունաց կայսրին կամ Հռնաց աչխարհը եւ այդ ոսկիներով կ'ուզէ գունդ կազմել եւ ապստանբիլ»:

Այս չատ վտանգաւոր ամբաստանութեան ալ առաջքն առնելու համար «իմաստախորհ» Վահան, իր մօտ եղած ոսկին առած Պարսկաստանի արքունիքը փութաց: Ոսկիին փայլը եւ տեսքը ուրախացուց պարսից թագաւորը· իսկ Վահանի չատ իմաստում եւ կշռուած խօսքերը, թէ «Ի՞նչպէս կրնայի ապստամբութեան մասին մտածել երբ Պարսից ոյժը չտեսնելու չափ կոյր չեմ, զիս ամբաստանողն ալ գիտէ, թէ ծառայ մը անգամ չունիմ ինծի կերակուր եփելու, ոչ ալ՝ երկու կամ երեք պատանիներ ձեռքիս տակ, որ ինծի սպասաւորեն: Ցետոյ, եթէ արդարեւ օտար երկիր փախչելու միտք ունենայի այսքան ոսկին կը բերէի՞ ձեզի...»: Այս եւ նման խելացի խօսքեր համոզեցին պարսից թագաւորը եւ աւագանին, որոնք իրաւունք տուին Վահանին խօսքերուն քան ամբաստանութեանց Վրիւին որ «արհամարհուած հեռացաւ ատեանէն· եւ Վահան վերադարձաւ Արքունիքէն մեծարանքով եւ մեծ չքեղութեամբ»:

Հակառակ ասոր սակայն Վահանի խիղճը կը տանջէր զինքը իր ուրացութեան համար, «զոր նման նահատակեալ հայրերուն –Վարդանանց– երեսանց էր եւ ոչ ճըշմարտութեամբ»: Սակայն կը խորհէր որ «մի գուցէ աչխարհիս փառքերէն տարուելով, եւ ուշացնելով իր դարձը մոռնայ հանդերձեալ աչխարհի երկիւղը եւ իսպառ կորսուի»: Ուստի անդադար կը խնդրէր Քրիստոս Փրկիչէն, որպէսզի չնորհէ իրեն պատեհ ժամանակ մը դարձի գալու ու կ'աղօթէր· «Քեզի համար, Տէր Աստուած, ամէն ինչ հնարաւոր է, դուն ես իմ ապաւէնս, չնորհէ ինծի խոստովանութեան եւ դարձի ժամանակ· սորվեցուր ինծի որ կամքդ կատարեմ, որովհետեւ դուն ես իմ Աստուածս»:

Արդարեւ այդ ժամանակը չնորհուեցաւ իրեն: Վրացիք ապստամբեցան պարսիկներու դէմ: Ասիկա յոյս ներչնչեց Հայերուն, յատկապէս Աղուանից երկրին մէջ գտնուող հայկական բանակին, որ մօտէն կը հետեւէր Վրաց չարժումներուն: Այնպէս պատահեցաւ որ այս բանակը ետ Հայաստան կանչուեցաւ: Իրենց հայրենի հողին վրայ գտնուիլը աւելի ոյժ տուաւ «Քրիստոնեաներուն», որոնք կը հակադրուէին ուրացողներուն: Ասոնք իրենց մէջ գաղտնի ժողով ըրին եւ որոչեցին հետեւիլ Վրաց օրինակին: Այս նպատակով գիչեր մը իրենց միտքը յայտնեցին Վահանի որ ըսաւ· «Ձեզմէ ոմանք գիտեն թէ որքան ահաւոր կերպով կը տագնապիմ «ուրացողի» սուտ անունին համար, զոր ատելութեամբ կը կրեմ· հակառակ այս կացութենէն ազատուիլ ուզելուս չեմ կրնար ձեզի հետ միանալ չատ մը պատճառներով» –զորս կը թուէ մի առ մի– որոնցմէ մեծագոյնը սակայն այն է, որ դուք «ձեր անձերէն պէտք է վախնաք, վասնզի սուտ –կեղծ– եւ անվստահելի մարդիկ էք»:

Սակայն ներկաները վիրաւորուած ըսին· «Մեր յոյսը ոչ Հոռոմին ոչ ալ Հռնաց վրայ է· այլ նախ Աստուծոյ ողորմութեան վրայ է, բարեխօսութեամբ Սուրբ Գրիգորի... եւ ապա մահը աչք առնելու մեր յանձնառութեան վրայ է· որովհետեւ աւելի լաւ է մեզի համար մէկ ժամէն մեռնիլ քան թէ ամէն օր տեսնել, որ եկեղեցին եւ Քրիստոնեաները կ'արհամարհուին եւ կը քակուին»:

Վահան համոզում գոյացնելով որ այս մարդիկ անկեղծ են իրենց որոշումին մէջ, Աւետարան բերել տուաւ, ամենքին երդում ընել տալով ցրուեցան: Ժողովի ներկաներէն մին նոյն գիշերն իսկ Հայոց միաբանութիւնը եւ որոշումը հաղորդեց պարսիկ Մարզպանին, որ վախնալով թէ Վրաստան պատահածը այստեղ ալ պիտի պատահի՝ յաջորդ օրն իսկ փախաւ եւ ամրացաւ Արտաշատի բերդը: Վաչանի մարդիկը փախչող բանակի ետեւէն հասան, անոնց ձգած աւարին տիրացան ու պաշարեցին Արտաշատի բերդը: Մարզպանը գիշեր ատեն գաղտնի փախաւ Ատրպատական: Սակայն ուրացող նախարարները խորհուրդ տուին վերադառնալ եւ ջախջախել ապստամբութիւնը, քանի հայեր դեռ չէին կազմակերպուած պէտք եղած ձեւով:

Արդարեւ վերադարձաւ Մարզպանը գունդով մը եւ ուրացող նախարարներով: Մինչ այդ հայեր իբրեւ Մարզպան ընտրած էին Սահակ Բագրատունին եւ սպարապետ՝ Վահան Մամիկոնեանը: Ասոնք Դուին մնացին կեդրոնը պաշտպանելու համար, իսկ եկող պարսիկ բանակի դէմ ղրկեցին չորս հարիւր լաւ պատրաստուած զօրքեր՝ գլխաւորութեամբ Բաբգէն Սիւնիի, Վահանի եղբօր Վասակ Մամիկոնեանի, Գարջոյլ Մաղխազի, Կամսարական երկու եղբայրներու, Ներսեհի եւ Հրահատի, եւ Ատոմ ու Առատոմ Գնունի եղբայրներու: Ասոնք նախ «եկեղեցի մտան Աստուածոյ երկրպագութիւն ըրին եւ խնդրեցին Անկէ որ իր օգնութիւնը ղրկէ այս ճգնաժամային պայքարին մէջ»: Ստացան նաեւ օրհնութիւնը Ցովհան Մանդակունի կաթողիկոսին, որ որ իր օրհնութեան միացուց նաեւ ճամբու մեծ պաշար:

Այս գունդը ամրացաւ Մասիս լերան լանջքին Ակոռի գիւղը· «ըստ սովորութեան առտու կանուխ ելան եւ կատարեցին Գիշերային ու Առաւօտեան պաշտամունքները· պատրաստուեցան պատերազմի հետեւեալ կրօնական աղաղակով· — Օգնեա՛ մեզ Աստուած Փրկիչ մեր, վասն փառաց անուան քո մի երբեք ասասցեն ի հեթանոսս՝ թէ ո՞ւր է Աստուած նոցա»: Երբ ճակատամարտը սկսաւ Գարջոյլ զաւաճանեց եւ թիկնամիի կողմը անցաւ իր հարիւր զօրքերով· նմացեալ երեք հարիւրը սակայն այնպիսի ուժգնութեամբ ինկան՝ հազար հոգիէ բաղկացեալ պարսիկ բանակի վրայ, որ ցիրուցան եղաւ, ու մարզպանը սկսաւ փախչիլ: Վասակ Մամիկոնեան եւ Բաբգէն Սիւնի հետապնդեցին եւ տեղւոյն վրայ սպաննեցին զայն, ինչպէս նաեւ ուրացող նախարաներէն չատեր: «Ու այն օրը Քրիստոսի հաւատացողներուն համար նշանաւոր ուրախութեան օր եղաւ· իսկ ուրացողներուն համար ամօթի ու կորանքի օր: Ձչմարտուեցաւ մարգարէին այն խօսքը, թէ որոնց որ Աստուած կ՚օգնէ՝ մէկը հազար կը հալածէ, եւ երկուքը տասը հազարը տեղէն կը շարժէ»:

Այս յաղթանակը տօնեցին Դուինի եկեղեցիին մէջ Աստուածոյ գոհութիւն մատուցանելով Մարզպան Սահակ Բագրատունի, Վահան Սպարապետ եւ ամբողջ հայ բանակը Ցովհան կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ:

Յաջորդ տարին պարսիկներ հսկայ բանակով եկան Հեր եւ Ջարեւանդ գաւառը, ուր տեղի ունեցած էր Վարդանանց պատերազմը: Ասոնց դէմ ելան օրուան բոլոր ուխտապահները, Սահակ Բագրատունի Մարզպանը, Վահան եւ եղբայրները, Կամսարական եղբայրներ եւ բազմաթիւ ուրիշ նախարարներ եւ բանակեցան Ներսեհապատ գիւղը: Պատերազմը սաստիկ եղաւ· ողորմութեամբ Աստուածոյ հայեր չատ փայլուն յաղթանակ մը տարին նաեւ այստեղ եւ հոգեւոր ուրախութիւն սարքեցին Ցովհան կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ: Ուրախութիւնը կը կրկնապատկուի երբ պատերազմէն յետոյ Վահանի կրտսեր եղբայրը՝ Վարդ՝ Պարսկաստանի իր պատանդութենէն փախչելով հայրենիք կը վերադառնայ:

Վրաց թագաւորը պարսիկներէն նեղուելով հայերը օգնութեան կանչեց· հայերը դժբախտաբար զացին: Հակառակ մերոնց քաջագործութեանց՝ Վրացիներ նահանջեցին, որով ոչ միայն պատերազմը կորսնցուցին, այլ նաեւ հայ բանակի կարեւորագոյն

տարբերէն երկուքը՝ Սահակ Բագրատունի Մարզպանը եւ Վահանի եղբայր Վասակը նահատակուեցան պատերազմի ընթացքին: Վահան քաչուեցաւ Տայքի իր ամրութիւնները : Թէեւ պարսիկ զօրավարը հետապնդեց զայն մինչեւ այն տեղերը, սակայն Արքունիք կանչուելով Վահան ազատեցաւ անոր հետապնդումէն:

Վահան կրկին վերադարձաւ Դուին եւ ձմեռը անցուց այնտեղ: Գարնան հսկայ պարսկական նոր բանակ մը եկաւ Դուինի դրացի Արտաշատ քաղաքը: Վահան տեսնելով որ իր չուրջը կռուող մեծ զօրք չունի հեռացաւ Դուինէն: Գրեթէ տարի մը այսպէս աստանդական ու թափառական չրջեցաւ Հիւս. Հայաստանի լեռնային մասերը, հալածուած պարսիկներէ: Յաճախ թշնամիին յանկարծական հարուածներ կուտար ու կը փախչէր: Իր չուրջի զօրքերը օրէ օր աւելի կը պակսէին, այնպէս որ նման ընդհարումներու վերջին ընթացքին, հազիւ 30–40 ձիաւոր զօրքով ճեղքեց 4 հազարնոց պարսկական բանակը եւ սպաննեց անոնց զինակից ուրացեալ Գդիհոն Սիւնին եւ ցրուեց Սիւնեաց զօրքը, որ կը գործակցէր պարսից:

Ճգնաժամային այդ օրերուն, երբ Վահանի սկսած չարժումը ձախողութեամբ վերջանալու վտանգին ենթարկուած էր, լուր հասաւ Հայաստան թէ, պարսից Պէրոզ թագաւորը, Վահանին եւ Հայ ժողովուրդին պատճառուած այս նեղութեանց եւ չարեաց պատճառը, Հեփթաղներու դէմ բացած պատերազմին մէջ մեռած էր: Ուստի Վահանը հետապնդող Շապուհ զօրավարը եւ իր բանակը արքունիք կանչուեցան: Վահան այսպէս երկրորդ անգամ ըլլալով փրկուեցաւ թշնամիի ճնշումներէն եւ ազատաբար վերադարձաւ նախ էջմիածին, ուր գոհաբանական աղօթքներ եղան: Այս առթիւ հիմնովին նորոգեց էջմիածնի հնացեալ տաճարը: Ապա անցաւ օրուան մայրաքաղաքը՝ Դուին եւ դարձեալ երկրին ղեկը իր ձեռքն առաւ:

Պէրոզին տեղ թագաւորեց իր եղբայրը Վաղարշ, որ աւելի մեղմ քաղաքականութեան հետեւեցաւ հայոց հանդէպ: Այս նպատակով Հայաստան պատգամաւորութիւն մը ղրկեց ըսելու, թէ ինք հաշտութիւն եւ խաղաղութիւն կ'ուզէ հաստատել հայոց հետ, եւ պաշտօն տրուած է Նիխոր նախարարին, որ Հեր գաւառի Նուարսակ գիւղին մէջ կը սպասէ բանակցութեան համար: Վահան նախ իր մօտ հրաւիրեց նախարարները եւ օրուան կաթողիկոսի մասնակցութեամբ խորհրդակցեցան: Ամէն ոք պատրաստ էր պատերազմական վիճակին վերջ տալու եւ պատուաւոր հաշտութիւն կնքելու: Սակայն ամէն բանէ առաջ ուզեց, որ պարսից արքունիքը բացարձակ խոստում եւ ապահովութիւն տայ հետեւեալ երեք կէտերու մասին:

1.– Քրիստոնէութիւնը բացարձակապէս ազատ ըլլայ Հայաստանի մէջ. ոչ ոքի ուրացութիւն պարտադրուի. ուրացութիւնը արժանիք չնկատուի: Կրակի պաշտամունքի վայրեր պէտք է փակուին Հայաստանի մէջ:

2.– Պետական պաշտօններու համար լաւն ու վատը, պիտանին եւ անպիտանը, վաստակաւորը եւ անվաստակը, իմաստունը եւ անիմաստը որոշուին եւ անարժաններ առաջ չքշուին:

3.– Երկրին խնդիրները թագաւորը անձամբ տեսնէ եւ դատէ. ուրիշներու թելադրանքով չչարժի:

Վահան պարսիկ պատգամաւորութեան ընկերացուց իր պատգամաւորները եւ ղրկեց Նիխորին, որ ընդունելի եւ գնահատելի գտաւ Վահանի առաջարկները, եւ հրաւիրեց Վահանը որ անձամբ ներկայանայ պաշտօնական հասկացողութեան գալու համար: Վահան ճամբայ ելաւ զօրագունդով մը եւ հասաւ այն Արտազու դաշտը, որ նշանաւոր էր եղած Աւարայրի ճակատամարտով եւ իր մղած Ներսեհապատի յաղթական պատերազմով: Նախ պարսիկներէն պատանդներ ուզեց անհաճոյ անակնկալի չգալու համար: Նիխոր ութ բարձրաստիճան նախարարներ ղրկեց: Վահան իր գունդով եւ փողեր հնչեցնելով մտաւ Նիխորի բանակատեղին, որուն վրայ Նիխոր մեղմութեամբ

յիշեցուց որ փողեր հնչեցնելով միայն Սպարապետը կը մտնէ Արեաց բանակը: Վահան պատասխանեց. «Նախ զիս պարսից թագաւորին հպատակ ըրէ, անկէ յետոյ ես գիտեմ յարգել պատշաճութիւնները»:

Տեսակցութիւնները չատ սիրալիր ու յարգալիր անցան: Պատուասիրութիւններ առատացան, անցեալ եղելութեանց անդրադարձներ եղան եւ ամբողջ յանցանքը եւ պատասխանատուութիւնը Պէրոզ թագաւորին վրայ բեռցուցին: Վահան կրկնեց իր երեք առաջարկները եւ անոնց՝ «թագաւորին գիրով եւ կնիքով չնորհուիլը» պահանջեց: Նիխոր համաձայն եղաւ եւ քանի մը օր եւս պատուելով իր հիւրերը բաժնուեցան, թելադրելով Վահանին, որ անձամբ ներկայանայ պարսիկ արքունիքը ստանալու համար թագաւորին ձեռքէն իր պայմաններուն չնորհումը:

Փառաւոր եղաւ Վահանի մուտքը պարսից մայրաքաղաքը: Շքեղ ընդունելութիւն կատարուեցաւ ու երբ թագաւորին ներկայացաւ՝ փոխադարձ ատենաբանութիւններ եղան: Վահան ստացաւ իր առաջարկներուն պաշտօնագիրը թագաւորին գիրով եւ կնիքով: Ինք Սպարապետ նշանակուեցաւ Հայաստանի, պարսիկ մը, Անդեկան անուն, «այր խելացի եւ իմաստահայեաց» Հայոց Մարզպան նշանակուեցաւ. այսպէս փառքով, մեծ յաջողութեամբ, եւ ուրախութեամբ դարձան Հայաստան 485-ի գարնան:

Նախ գացին Վաղարշապատ, եւ «կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի եկեղեցիին մէջ եւ կուսանաց նահատակեալ տեղերու մէջ ցնծութեամբ գոհաբանական աղօթքներ կատարեցին եւ հանդէսներ սարքեցին, ուխտեր կատարեցին եւ նուէրներ բաշխեցին աղքատաց»: Քանի մը օրեր հանգչեցան ու վերադարձան Դուին, որ այլեւս հայոց նոր քաղաքական կեդրոնը դարձեր էր: Ժամանակ մը վերջ Անդեկան Մարզպան տեսնելով Վահանին հաւատարմութիւնը եւ յաջողակութիւնը նաեւ վարչական ու քաղաքական գործերու մէջ, վերադարձաւ պարսից արքունիք եւ համոզեց թագաւորը եւ աւագանին, որ մարզպանութիւնն ալ Վահանին յանձնուի, ինչ որ արդարեւ եղաւ յատուկ արքայական հրովարտակով, նոյն տարիին վերջերը, ի մեծ ուրախութիւն ամբողջ հայ ժողովորդին ու օրուան Հայոց Կաթողիկոսին, որ կրօնական հանդիսութեամբ եւ զեղեցիկ ճառով մը պսակեց Վահանի բացառիկ յաջողութիւնները, որոնց մէջ այնքան զգալի էին աստուածային միջամտութիւնները եւ օգնութիւնները:

Վահան չուրջ 20-25 տարիներ եւս ամենայն խաղաղութեամբ, աշխարհաշինութեամբ, հաշտութեամբ եւ համերաշխութեամբ կառավարեց իր երկիրը եւ գնաց միանալ իր նահատակ նախնիքներուն, որոնց սկսած գործը, անոնց իսկ բարեխօսութեամբ, այսպէս պսակեց աննախընթաց յաջողութեամբ եւ անմահ անուն մը ձգեց հայոց ժողովուրդի պատմութեան մէջ իր մեծանուն հօրեղբօր, իր բարեյիշատակ հօր եւ այլ հազարաւոր Վարդանանց եւ Վահանեանց նահատակներու հետ:

«Հայազգի Սուրբեր»

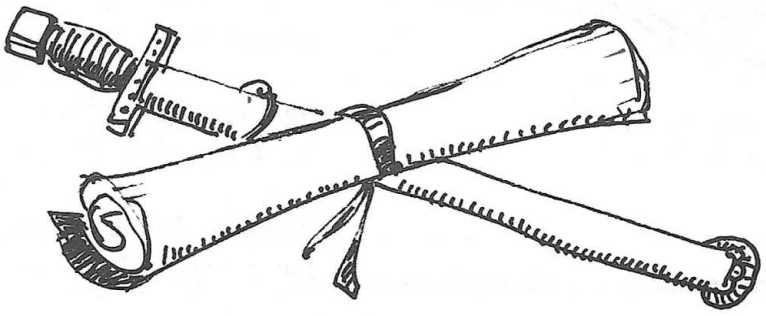

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

Ա.

Գիշեր մը երբեմ այսպէս լուռ ու լուրջ
Չէ դիզուած, հսկա՛ծ բանակի մը շուրջ։

Եւ բանակ մ'երբեմ, խաւարին մէջտեղ,
Չէ եղած այսպէս լուսագեղ, անմե՛ղ։

Երկինքն այս գիշեր երկիրը կ'օրրէ,
Հոգիներն Հայոց իրմով կը խմորէ։

Հոս՝ խաչեր, եւ հոն՝ սաղաւարտ ու սուր՝
Խաւարի ծովուն շիթերն են մաճուր։

Հրամա՛ն Վարդանի. — Ամէն կողմ ահա՛
Կոչնակներու կանչն հանդարտ կը թրթռայ։

Ամէն կողմ սեղան, մոմեր, երէցներ.
Բանակը ճաշա՛կ կ'առնէ այս գիշեր։

Է՛ն վերջը Վարդան՝ գլխաբաց, հետի,
Կուգայ հաղորդուիլ արեամբն Յիսուսի։

Եւ խաչ հանելով՝ զինուորներն ամէն
Կը դառնան խումբ-խումբ ··· ու խո՛ր կը նիրհեն···

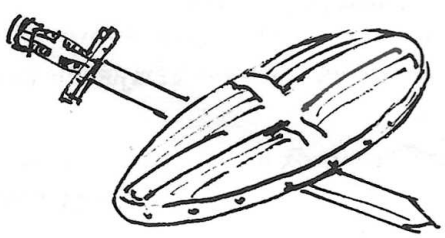

Բ.

Դաշտն՝ արշալոյսին՝ խունկ է, կը մըխա՛յ.
Զէնքերու շաչիւնն իր շուրջն է ծնծղայ։

Թշնամի բանակն, ամպի պէս խաւար,
Կ'երեւայ հեռուն եւ կը սահի վար···։

— «Վասըն Յիսուսի, վասըն Հայրենեաց՝
Ցառա՛ջ». Վարդա՛նի ձայնը հոն գոռաց···։

Փիչ յետոյ արդէն խառնուրդն է անհուն···
Կեանքէ կեա՛նք կ'երթան զինուորներն Հայուն····

Վարդան, իր ներմակ ձիով, զրահով,
Ամենքէն առաջ, ամենքին է fով։

— «Ցաղթեցի՛նք, կ'ըսէ, Պարսիկը փախաւ···»
Ու կ'իյնա՛յ՝ տալով իր հոգին ամբաւ···։

Գ.

Սեւցած երկընքին ներքեւ՝ երկընքի
Ճաճանչ մը յանկարծ գետնէն կը ծագի։

Վարդանի հոգին, հրրագո՛ւնտ անշէջ,
Կը մտնէ՛ մըռայլ ապագային մէջ։

Հոգիներուն մէջ ան կ'երթա՛յ առաջ՝
Հոգիներէն դուրս ցրցած սուր ու խաչ։

Կը զարնէ խաչովն, ու սուրովը՝ գիր
Կը գրէ, կ'օրհնէ՛ Վարդանը Կարմիր։

Դարերը կ'անցնին՝ բայց Վարդանը Քաջ,
Բայց Վարդանը Սուրբ, կ'երթա՛յ միշտ առաջ···։

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

Ե· ԴԱՐ

ԳԻՐՔԸ

Ընծայաբանութեան մէջ որ յառաջաբանն է այս օրերուն, Փարպեցին կը յիշէ զինքը կանխող պատմագիրները (Ագաթանգեղոս եւ Բիւզանդ) եւ իր ըրածը անոնց գործին չարունակութիւնը կը կարծէ։

Հատորը բաժնուած է երեք դրուագի։ Առաջինը կը սկսի ան հետաքրքրական մտածումներով Բիւզանդի վրայ ուր գրչագրի յանդուգն խառնակչութիւններ կ'ուզէ նշմարել, արդարացնելու համար անոր կարգ մը առասպելական կողմերը։ Ցետոյ կ'անցնի դէպքերու չարայարումին։

Արշակունեաց թագաւորութիւնը երկուքի բաժնուած։ Արշակ՝ թոյլ ու կրօնամոլ թագաւոր, կը ձգէ իր երկիրը, Արարատեան Հայաստանը եւ կ'ապաստանի յունական բաժինը։ (Փախուստի այս մտալկումներուն մէջէն Փարպեցի միջոցը կը գտնէ Արարատեան Հայաստանի տարօրինակ նկարագրութիւն մը տեղաւորելու։) Տեղը կ'անցնի Խոսրով որ զոհ կ'երթայ նախարարներու սադրանքին ու կը ձգուի գահէն Շապուհի ձեռքով։ Վռամշապուհ։ Գիրերու գիւտը։ Խոսրովի կրկին թագաւորելը։ Տղուն՝ Արտաշէսին՝ նկարագիրը։ Նախարարները դժգոհ են միշտ։ Սահակի միջնորդութիւնը գահը փրկելու համար։ Թագաւորը գահընկէց։ Սահակ կը բանտարկուի Տիզբոնի մէջ։ Երկրին թշուառութիւնը։ Նախարարները կը դիմեն ղարձեալ Սահակին որ կը մերժէ կրկին կաթողիկոս ըլլալու առաջարկը, կը պատմէ իր նշանաւոր տեսիլքը, յետոյ կ'ապրի առանձնական իր կեանքը ու կը վախճանի։ Իրմէ վեց ամիս յետոյ կը մեռնի Մեսրոպ։ Առաջին դրուագը վերջացած է։

Երկրորդ դրուագին նիւթն է Վարդանանց պատերազմը։ Ամէնը՝ ինչ որ ունի Եղիշէ։ Աւելի՝ թանկագին մանրամասնութիւններ։ Աւելի՝ պատմագրի աչքով ընդգրկուած դէպքերու չարայարում ուր կարծես կը ձգտի երեւոյթներու պատճառները հասկացողութեան ու թափանցումին (անշուշտ միշտ տարրական։) Քարոզ ու նամականի՝ չատ քիչ։

Երրորդ դրուագը կը պատմէ նախարարներու դարձը, Մամիկոնեան Վահանին Վրաց Աչուչա բդեչխին տունը տարուիլը· երկրին մէջ, ուրացեալներուն չարագործութիւնները· Գիւտ Կաթողիկոսին նկարագիրը, ամբաստանուիլը ու Դուռ կանչուիլը, պաշտօնանկութիւնը։ Վահան Մամիկոնեան տակաւ կը սկսի փայլիլ։ Ամբաստանուիլը։ Կ'երթայ Դուռ եւ ազատելու համար կ'ուրանայ հաւատքը։ Դարձը երկիր ու ապստամբիլը։ Այս դրուագին մեծ մասը կը գրաւեն անոր հրոսակային կռիւները, մինչեւ որ պարսկական արքունիքը կը ստիպուի հաչտուիլ ու Վահանը սպարապետ ու մարզպան նշանակել Հայաստանի։ Ցովհան Մանդակունի այս աւետիսը կը հաղորդէ եկեղեցիին բեմէն, ժողովուրդին, պերճախօս ատենաբանութեան մը մէջ որ գիրքը կը փակէ։

Սովորութիւն եղած է Փարպեցիի Հայոց Պատմութեան կցել նաեւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան անունով գրուած մը ուր դառնացած, վչտոտ բայց կենդանի ոճով մը Փարպեցի կը փորձէ ինքզինքը պաշտպանել իր վրայ ծանրացող ամբաստա-

նուիրենէն երբ Վաղարշապատի վանքին վանահայր նշանակուած էր։ Թուղթը կարեւոր է մանաւանդ ժամանակակից կղերին վրայ իր տեղեկութիւններով։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔ

Փարպեցիին գործը իբր պատմութիւն՝ մեր դասական մատենագրութեան ամէնէն յաջողներէն մէկն է, չըսելու համար նոյնիսկ ամէնէն յաջողը։ Անիկա զարու մը կեանքը կը պատմէ մեզի, որուն կէսը ինք ապրեցաւ ու կէսին ալ տարեգրութիւնները դեռ չատ թարմ էին։ Ինչ որ կը հաղորդէ պատմիչը, գրեթէ միշտ դուրս չ'ելլեր պատմական իրողութեան սահմանէն։ Նոյնիսկ Վահանի անհաւատալի կռիւները, երեսուն հոգիով երեք հազարներ ցիրուցան ընելը հասկնալի եւ իրական կը մնան։ Եթէ երբեմն կը չեղի դէպքերու դրուագումէն ու բարոյախօսութիւն կ'ընէ, գիտէ չահեկան մնալ, բարքերու պատկերացումով ու պարսաւին պղպեղովը համեմելու համար քարոզին աստուածաբանական ու ընթացիկ զօրութիւնը, միօրինակութիւնը, կէտեր՝ որոնք խորապէս կը վիրաւորեն Եղիշէն։ Վարդանանց պատերազմին դրուագը՝ իբր պատմութիւն՝ ունի վաւերագրական (documentaire) տոկունութիւն՝ ինչպէս նաեւ ականատեսի անփոխարինելի կենդանութիւն։ Անուշտ չրջանին յուզեալ հանգամանքը պիտի ազդէր պատմիչին վրայ ու պիտի կոտրէր անոր թափը, դասական ընդլայնումներու այնքան նուիրուած իր բնական միտումը, հելլէն պատմագիրներու մօտ ուսումնասիրուած կառուցման ու չարայարման ընդունակութիւնները։ Ասոնք կը պակսին ու այս պակասը դէպքերէն՝ կ'անդրադառնայ անոնց պատկերացումին։

ՊԱՏՄՈՂԸ

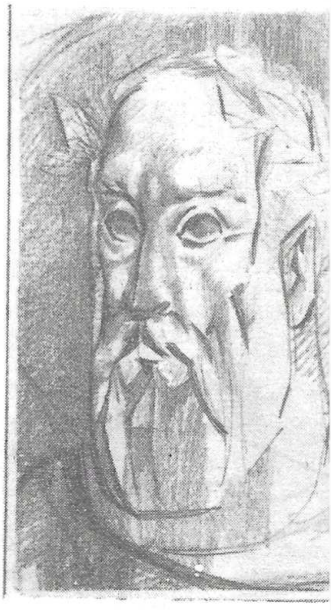

Առաջնակարգ պատմող մըն է ան։ Իր գործէն կ'անջատուի, առանց ճիգի, ընդհանուր ըմբռնում մը որ կտոր կտոր կը կազմուի ընթերցողին մտքին մէջ։ Յատակագիծ ու իմաստասիրութիւն չեն անցնիր մտքէս։ Բայց անկարելի է ուրանալ թէ պատմիչը գիտէ իր գործին մեծ բաժանումները եւ կ'աշխատի հաւատարիմ մնալ ինքնիրեն։

Քիչ անգամ քրոնիկագիր է։ Եթէ դէպքերու ցամաք ու ճիշդ շարայարումը նկարագիր մըն է այս ձեւ գրողին մօտ, ասիկա չատ ալ փափաքելի պիտի չըլլար մեր մատենագրութեան համար ուր մտքի բազմատեսակ արտայայտութիւնները ուրիշ տեղ չունէին իրանալու։ Ուր, գրականութիւն, բանաստեղծութիւն, բարոյախօսութիւն, քարոզ, նոյնիսկ նամակ պարտաւորուած էին ապաստան գտնելու պատմութեան գիրկը։ Այսպէսով է որ մեր հին պատմագրութիւնը կ'անջատուի ընդհանուր, դասական կաղապարէն ու կ'ըլլայ մեզի, Հայերուս յատուկ պատմելու ձեւի մը։

Փարպեցի կը տիրապետէ դէպքերուն։ Անոր գործին առաջին դրուագը, արդէն ուրիչներու կողմէն անգամ մը ինկած գիրի տակ՝ իր ոճին տակ կը զգենու տեսակ մը սեղմ ու իրական նկարագիր։ Ագաթանգեղոսի հրաշալին եւ Բիւզանդի վիպասանական յորդութիւնը կը չափաւորուին լրջութեան, ճշգրտութեան, տարրական դատումի կնիքովը։ Անիկա իրողութիւնները կը զսպէ— եթէ ներելի է այս ձեւ բացատրութիւն մը— հակակշռի նմանող ողջմտութեամբ մը։ Այս կարեւոր զգայարանքը անգնահատելի ծառայութիւն բերաւ իրեն, մանաւանդ երկորդ դրուագին մէջ ուր վտանգը վերահաս էր (ու եղաւ) ուրիշ յատկութիւններով լեցուն գրողներու։ Եթէ երրորդ դրուագին մէջն մենք նիւթը— այսինքն դէպքերը— վար կը դատենք պատմողին առաքինութիւններէն, յանցանքը իրը չէ ապահովաբար։ Վահան Մամիկոնեան անբաւական զօրավար է։ Անոր կռիւները չեն բաւեր այդ խմորէ պատմիչի մը պահանջներուն։ Գրողը հոդ ստիպուած է չեղիլ իր սկզբունքներէն եւ պատմել գրեթէ հրոսային կռիւներ, որոնց հանդէպ իր բոնի խանդավառութիւնը մեզ չի զարմացներ այսօր։

Բայց Փարպեցին պատմել գիտէ: Ըլլան մեծ envergureով եղելութիւններ, ըլլան անէքտոթիք դրուագներ, անիկա հաւասար յաջողութեամբ զլուխ կը հանէ պատմելու դժուար գործը: Իր մէջ հաճոյքով կը հաստատենք տիրապետող քաղաքականութեանց պատչաճ ըմբռնումը եւ ատոնք դատելու ճեռնարկ մը: Աւելին՝ տեսակ մը իմաստասիրական փորձ՝ դէպքերուն եւ սկզբունքներուն ներքին զսպանակներուն մօտենալու: Իր մօտ, նախախնամութիւնը ամէն բան չէ պատմութեան թաւալին մէջ, ինչպէս է պարագան բացառաբար Եղիշէի համար: Ցետոյ, դէպքերու ցուցադրումին մէջ անըզգալաբար անիկա երեւան կը բերէ նաեւ մեր ցեղին հոգեբանութիւնը ու անոր ճակատագրին մեծ ազդակները այդքան կանուխէն: Անոր էջերէն դուրս կուգայ մեր քաղաքականութիւնը իր դարաւոր բայց զրեթէ մինչեւ հիմա անփոփոխ դիմայեղումներով: Քրիստոնէութիւնը քիչ բան աւելցուցած է այդ լեռնականներուն հոգեկան աշխարհին մէջ բացի կոյր ու ահաւոր մոլեռանդութենէ մը, որ կարգ մը նախարարութեանց մենաշնորհը, նոյն ատեն վահանը կը դառնայ: Կարծես այսօրուան մեր պառակտումներն են որ տասնըհինգ դար առաջ կը բզկտեն մեր եղերաբախտ երկիրը: Փարպեցի գիտէ մեր իրերամարտ ձգտումները լոյսին բերել, ինչպէս կը յաջողի ստոյգ պատկերի մը տակ ներկայացնել այն օրերու մեր քաղաքական հոգեբանութիւնը, որ այսօրուանն է նոյնութեամբ.— ծառայի հոգեբանութիւն, որ Աւետարանն անգամ օգնութեան կը կանչէ իր ստրկութիւնը վաւերական ընծայելու: Այս տխուր ստուգութիւնը ոչ ոք այնքան իրապաշտ երանգով մը արտայայտած է մեր մէջ, որքան հինգերորդ դարու մեր հերոսները Վարդան կամ Վահան, Ղեւոնդ կամ Գիւտ: Փարպեցին անհատական դրուագներն ալ կուտայ նոյն ժուժկալութեամբ: Վահան Մամիկոնեանի կենդանագիրը այդպէս պզտիկ պզտիկ կտորներով կը չինուի: Ու գիրքին չատ էջերուն մէջ կարելի է հանդիպիլ նշանակալից ու համոզող անէքտոթներու, որոնց մասին այնքան ժլատ է մանաւանդ ականատես(!) պատմիչը, Եղիշէն:

ՓԱՐՊԵՑԻԻ ԱՇԽԱՐՀԸ

Ինչպէս վերը դիտել տրուեցաւ, պատմութիւնը քիչ մը ամէն բան է մեզի համար: Այս սկզբունքէն մեկնելով դժուար չէ փորձել մեր ընկերութեան ընդհանուր պատկերացում մը, որքան ալ պակասաւոր ու խնդրական ըլլայ անիկա: Ուրեմն՝

1. — Թագաւորներ: Անոնք նոյն խեղճ արարածները կը ներկայանան մեզի, ինչպէս տրուած էր արդէն անկէ առաջ Փաւստոս Բիւզանդը: Փարպեցին աւելորդ կը կարծէ ծանրանալ այդ մարդոց բարոյական անհուն տկարութեանց վրայ: Արդէն նախապէս դատած է զանոնք իբր բարոյական միութիւն: Կը զբաղի առաւելապէս անոնց քաղաքական իմաստովը: ու անոր գրիչին տակ խամաճիկներ են այդ երանելի արքաները որոնք կը խաղան Պոլիսէն կամ Տիզբոնէն երկարած լարերու վրայ: Մէկը մանաւանդ պժգալիօրէն տխուր է իր ոչնչութեանը մէջ: —Արշակ երրորդը, որ կը մտածէ իր սիրելի, «Բնակ» նահանգը —Այրարատը— ձգել ու հեռանալ Յունական Հայաստան, փոխանակուած բերդի մը մէջ Էրիատուեայ մեռնելու ներքինի ցանկութեամբ:

2. — Նախարարներ: Գլխաւորաբար ներկայացուցած է Մամիկոնեան ու Կամսարական տուները: Աւարայրի հերոսը աւելի պարկեշտ, տանելի է հոս քան Եղիշէի մէջ: Վահանը սակայն խնամուած ուսումնասիրութեան մը նիւթ է Փարպեցիին համար: Պատմիչը կը ճանչնայ զայն չատ մօտէն: Անիկա մեծցած է ապագայ մարզպանին հետ, նոյնիսկ հեռաւոր մանկութեան օրերէն: Հետեւած՝ անոր փոփոխական բախտին: Ու կ'ապրեցնէ զայն իր էջերուն վրայ խնամոտ գուրգուրանքով մը: Անոր կռիւները կը խոչորցնէ, կը զարդարէ որքան կը ներեն իր խղճմտութիւնն ու պատմողի բնազդը: Անոր բերանը կը դնէ ցեղային իմաստութեան խօսքեր: Անոր կը չնորհէ տեսակ մը

հպարտ առնականութիւն, որ Արքայից Արքային պաշտօնակալները թէ կը վախցնէ թէ կը հրապուրէ: Զայն կը հանէ արքունի ատեաններու, ուր անոր խօսքերը, մտածումները, չեչոն ու կեցուածքը քաղցրօրէն դիւցազնական բայց նոյն ատեն իրական կը մնան: Գիրքը գրուած ըլլալով Վահանին իսկ առաջարկութեամբ, հասկնալի են այս հերոսական ստորոգումները: Փարպեցի վայելած է իշխանին համակրանքը: Զարախօսութիւններ աչքէ հանած են զինքը: Թուղթին մէջ (գրուած՝ ինքնարդարացման համար) պատմիչին լեզուն ղարճեալ կը պահէ չափը ու ածականներ չռայլելով հանդերձ կը յաջողի փրկել տարրական արժանապատուութիւն մը: Ի՞նչ էր վերջապէս «պարեգօտաւոր» գրող մը: Ի՞նչ է եղած վիճակը բոլոր մտաւորականներուն՝ մեկենասներու այդ ու աւելի մօտ շրջաններուն:

Նախարարներու երկրորդ կարգ մը —ուրացողներ— կ'արժանանայ պատմիչին թանձր արհամարհանքին: Ասոնց բարքերը, քսութիւնները, ուրացումները, հոգեկան անկումները լայն էջեր կը գրաւեն թէ եղելութեան թէ քարոզի ձեւով:

3. — Կրօնականներ: Պատմողը իսկական արժանիքին կը բարձրանայ երբ կը գծէ Ե. դարու այն մեծ դէմքերը որոնք Եկեղեցիէն կուգան: Երկրորդ դրուագին մէջ նահատակուող եկեղեցականները կը հասնին սրբազան ոճին: Սահակ ու Գիւտ կաթողիկոսները կը ներկայանան մեզի մաքրութեամբ մը, չնորհով մը, մեծութեամբ մը որ կը հաւասարի Բիւզանդի Ներսէսին: Ու վկայաբանութիւնը չատ տարտամ ձեւով մը կը միջամտէ այս կառուցումներուն մէջ: (Սահակի տեսիլքը որ Ագաթանգեղոսին մէջ Գրիգորին կը վերագրուի, բանասէրները չեն ուզեր վաւերական նկատել:)

4. — Ժողովուրդ: Անցեալին մէջ պատմութիւնը քիչ կը զբաղի ժողովուրդով: Փարպեցին չէր կրնար բացառութիւն կազմել: Բայց իր գիրքէն կարելի կ'ըլլայ տարտամօրէն ընդհնչմարել զանգուածը որ կը քնանայ, թանձր տարրի մը նման, այդ խըրոխայոյզ փոթորկումներու պահուն: Արհեստաւորներ, տղաք, կիներ կը յիշուին: Կան հնձողներ որոնք բաւական հայ են զինուոր հալածող պարսիկ մը մորթելու համար: Անոնց բարքերէն մասեր կը մտնեն մեծ պատկերացումին մէջ որ պատմիչը ընդմիջաբար կուտայ զանազան առիթներով:

5. — Պարսիկներ: Յատկանշական պարագայ՝ Փարպեցիի Պարսիկները բոլորովին կը տարբերին մեր մատենագրութեան տուած քլիշէ կաղապարէն: Անոնք ուրիշ խըմորով մարդեր են: Ըլլան արքաներ, մոգեր կամ զօրավարներ, անոնք քաղաքական դիմագծութիւն ունին: Պատմիչը համայքին տակն է այդ մեծ երկրին ու անկէ բխող զօրութեան: Հպատակ ժողովուրդի զաւակ՝ անիկա կը յաջողի գրեթէ ըմբռնել ուժին դերը որ անխուսափելի կերպով մը կը ճնշէ իր հայրենիքին վրայ: Արեւելքի ու արեւմուտքի բախումին խորունկ նշանակութիւնն ալ չի վրիպիր իր հասողութենէն: Այս պայմաններով, արիներուն բռնապետութիւնը չէ չափազանցուած, երբ ամէն բան զինքը պիտի մղէին այդ ճամբուն: Քրիստոնեայ մոլեռանդութիւնը, սասանեան հալածանքներուն սաստկացումը, յունական մշակոյթը, բանակներով արշաւներ, կոտորած ու քայքայում, ասոնք բոլորը չեն չեղեցուցած պատմի հիշդ տեսնելէ: Եթէ քանի մը մութ տիպարներ ելած են իր գրչէն, չատեր ալ կը տրուին իրական մեծութեան, իմաստութեան, նոյն իսկ ազնուութեան երանգներով: Միհր-Ներսեհ ճիշդ տրամաբանող պետական անձնաւորութիւն մըն է: Իր նախագահած հաւատաքննական ատեանները ազատամտութեան ու արդարադատութեան կորով մը երեւան կը բերեն: Ուրիշներ իրաւունք տալ գիտեն արդար դիտողութիւններու: Շապուհ զօրավարը որ անդադար ծեծ կ'ուտէ Վահան Մամիկոնեանէն, չի կրնար իր հիացումը ծածկել անոր մասին, արքունի դիւանին մէջ. կամ՝ ասպետական մեծանձնութեան մը ապացոյցը կուտայ երբ կը հրամայէ սրբութեամբ պահել կամաւորական եղբայրներու կիները որոնք Յունական Հայաստանի մէջ գերի կը բռնուէին պարսկական խումբերու անակնկալ մէկ

յարձակումէն։ Ու մարզպաններ կան անոր գիրքին մէջ որ հանճարեղ յղացումներ ունին ու արքայից արքան կը թելադրեն երկրին, այսինքն Հայաստանի կառավարութիւնը յանձնել բնիկ իշխաններու։ (Ասոնք չատ աւելի մօտէն կը ճանչնան մարդերը, պայմանները։) Արիներուն համար աւելի նպաստաւոր պիտի ըլլար տեղական տարրերով կառավարել հիւսիսական ազգերու ամէնէն զօրաւորը, որուն նուաճումը, խաղաղ թափանցումով, կայսրութիւնը պիտի ապահովէր հիւսիսէն ու թերեւս արեւմուտքէն։ Անոնց կրօնական մոլեռանդութիւնն ալ կը մնայ հանդուրժելի եւ իրաւ։ Եղիշէի պատմածին նման կրօնագիտութիւն չեն դասախօսեր անոնք։

6· — Դրացիներ։ Կովկասեան ցեղերու այս խառնարանը, որ մեր պատմութեան տուած է այնքան յատուկ անուններ ազգերու եւ որ կը յիշուի «հանուրց հիւսիսականաց» յատկանշական տիտղոսով մը, Փարպեցիին մէջ ուսումնասիրուած է որոշ չափով մը։ Արեւմտեան կայսրութեան հանդէպ իր ժուժկալութիւնը կարելի է հակադրել մեր դրացիներուն հետ մեր յարաբերութեանց մասին իր բերած յաճախակի յիշատակութեանց։ Կորիւնի ակնարկութեամբը մեզի ծանօթ ծրագիրը եթէ յայտնագրուած չէ իր մօտ, բայց տուած է այդ ցեղերուն հետ մեր չփումները բաւական կենդանի, լաւ թէ վատ օրերուն։ Մինչ Եղիշէի մէջ մեր դրացիները յատուկ անուններ միայն կը մնան, Փարպեցին կը բերէ անոնց թագաւորները մինչեւ ներս մեր սահմաններէն, նենգ կամ ուղղամիտ գործողութիւններու համար հասարակաց թշնամիին դէմ։ Փարպեցին կը հետաքրքրուի նոյնիսկ հեռաւոր Քուշաններուն դէմ մղուած պատերազմներով։

7· — Բանակը։ Թիւեր քիչ ունի։ Բայց իր գիրքէն կ'արտաբերուի Ե· դարու Հայերուն զինուորական կազմակերպութիւնը։ Զօրաւոր բանակ մըն է ան, գրեթէ բացառաբար այրուձիէ կազմուած։ Իր թագաւորներուն դէմ ապստամբ, նոյն իսկ դաւաճան, այդ բանակը հպարտութիւն կը սեպէ Պարսից չարքերուն մէջ կռիւ մղել արքայից արքային թշնամիներուն դէմ։ Զօրապետներ, սպարապետներ, նախարարներ, նոյնիսկ զինուորներ իրարու հետ կը մրցին «Արեաց բարւոյն» վրայ իրենց անձերը դնելու։ Նախարարները սովորութիւն ունին պարծենալու բոլոր այն «վաստակ»ներուն մասին, որոնք կատարուած են ճակատամարտի դաշտերուն վրայ։

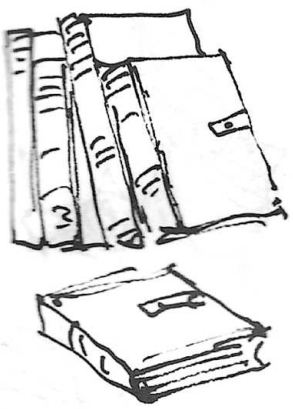

Ցազկերտ չի կրնար մխիթարուիլ Վարդանի մահովը որուն նման դժուար կը կարծէ գտնել բոլոր արիներուն եւ անարիներուն մէջ։ Իր հողը պաշտպանելու համար անարժէք, օտարին հաշուոյն ինքնազոհութեան մօտեցող այս ըօմանթիք առաքինութիւնը հայ զինուորին՝ եղերական ձեւով մը իրական մնաց մինչեւ այսօր։

8· — Երկիրը։ Փարպեցի կուտայ մեր երկրին ընդհանուր դիմագծութիւնը մասնաւոր գլուխով մը (երբ Արշակ Գ· կը խորհի լքել Այրարատը)։ Անիկա դասական ժուժկալութեամբ մը աչքէ կ'անցնէ այն մասնաւոր գիծերը որոնց ամբողջութեամբը ձեւացած է Հայաստանը։ Շնորհալի, կորովի, սրտագրաւ համադրութիւնն է անիկա այն «դրախտագեղ» երկրին որուն ուխտուած ուրացողները եղանք մեր պատմութեան սկիզբէն մինչեւ հիմա։ Փարպեցի արտաքին ու հոգեւորական նկարագրութենէն չ'ախորժիր։ Բայց գիտէ պատրուակ ստեղծել մեզի ցուցադրելու համար գեղեցկութիւններ, որոնք անփոխարինելի կը մնան երկրէն։

ԴԻՏՈՂԸ

Փարպեցիի աշխարհին այս ամփոփ տեղեկագիրը հեռի է այս խոշոր գիծերուն տակ գիրքին ամբողջ պատկերը տալէ։ Վասնզի հեղինակը ճարտար ու յարմարագոյն դիտողութեան մը շնորհներովը հագուեցուցած է այդ ամէնը։ Անոր նայուածքը չէ բանաստեղծ, նախնական տեսնելու ձեւը Բիւզանդին որ իրերն ու մարդերը նոյն անփութութեամբ, նոյն յստակ կարկառներով գիտէ թուղթին յանձնել։ (Արուեստին ու անմիջական իրականութեան այս խառնուրդը արդէն չէ կարելի երկրորդ անգամ

գտնել մեր գրողներուն մէջ։) Փարպեցիի աչքերը զգուշաւոր են։ Անիկա մեծ խնամք ունի պղտոր կամ խոշոր չտեսնելու։ Ուրիշ խօսքով իր մարդերը միշտ կապուած կը պահէ կարելիութեանց աշխարհին հետ։ Անոնց արգիլած է ուռուցիկութիւն, խորութեան պատրուակին տակ ձեւազեղծում։ Միւս կողմէն արտաքին աշխարհը անհաղորդ օտարոտի մարմին մը չէ իր հերոսներուն աչքին։ Աւելորդ է ըսել թէ այժմեան խըղճմըտութեամբ չի վերարտադրեր միջավայրը (դասականները զգուշացած են ատկէ)։

Փարպեցիի դիտողութեան լաւագոյն կալուածն է սակայն ընկերութիւնը։ Թէ՛ Պատմութեան թէ՛ Թուղթին մէջ, անիկա մարդերու կարգի մը վրայ կուտայ որոշ ընդհանրացումներ։ Ուրացող նախարարները կը գծուին զարմանալի ճարտարութեամբ մը, քանի մը յատկանշական տողերով, երբ կ'աչխատին ապստամբի տիտղոս ճարել դրամով։ Բանտարկուած նախարարներու առջեւ, երբ նահատակուելիք եկեղեցականներուն չղթաները կը կոտրեն դուրս հանելու համար զանոնք բանտէն, Փարպեցին կը գտնէ գիծի ցամաքութեան բաթէտիքը, միշտ արագ, խուսափուկ տողերով։ Դարձեալ անոնց կիներուն ճգնութիւնը (երկրին մէջ) կը պատմուի պատշաճ ու վչտական ժուժկալութեամբ մը։ Կեղծաւորութեան, պետական խարդախութեան, ուրացումի, սողալու երեւոյթները իրական խարանումի վերածուած են։ Ու այդ բարոյական խարանումներուն վրայ իր կնիքը դրած է արեւմտեան արուեստին գործաւոր՝ լեռներու քիչ մը վայրագ, յանճնապաստան այս վարդապետը, Ղազարը։ Այս գիծէն նշանաւոր է իր թուղթը որուն մէջ աբեղաներու ընդհանուր դիմագծութիւնը կուտայ անանկ maitriseով մը որ մինչեւ այսօր կը պահէ իր կարկառը, դիպողականութիւնը ու նկարագրին տեւական տարրերը։ Ուրիշ բան չեն ապահովաբար այդ Հայաստանցի նշանաւոր վարդապետները, նոյն իսկ գուցէ մինչեւ հիմա, երբ մախանքով կը նային ամէն օտարամուտ վարդապետութեան ու օտարին միտքերը մեզի փոխադրող մեծ ու պզտիկ բոլոր առաքեալներուն։

ԳՐԱԳԷՏԸ

Փարպեցիի մէջ գրագէտի յատկութիւնները վար չեն միւս կարողութիւններէն։ Ամէնէն առաջ անիկա իրապաշտ գրող մըն է, անշուշտ բառը առնելով ոչ այսօրուան իմաստովը։ Անիկա՝ հակառակ յունարէնի իր խոր հմտութեան՝ չէ ինկած իր ժամանակին զառածումին մէջ։ Վկայաբանական չունչը շատ քիչ է իր մօտ։ Աստուածաբանութիւն եւ աժան բարոյախօսութիւն նոյնպէս քիչ տեղ ունին։ Եթէ Գ. Դրուագին մէջ Պարսիկներուն եւ Վահանի միչեւ տիալոկները քիչ մը դանդաղ կը քալեն, պատճառը գրողէն դուրս պէտք է փնտռել։ Արդէն գործին ամէնէն դժբախտ մասը՝ թէ՛ իբր նիւթ, թէ՛ իբր գործադրութիւն՝ այդ ցաւագար ղրուագն է։ Ու կ'երեւակայեմ խեղճ վարդապետը որ պարտաւոր է երկարելու ու երկարելու իր գրածները որպէս զի ունայնամիտ ու փառասէր իշխանի մը —ինչպէս են առհասարակ բոլոր մեկենասները— բոլոր չարժումները, բառերը, խօսքի կտորները, ընթացիկ խօսակցութեան ամբողջ տաղտուկովը ու տափակութեամբը արձանագրուին ու պատմութեան նիւթ դառնան։ Դարձեալ կը տառապի անիկա, տեղ տալու համար մեծ ու պզտիկ եպիսկոպոսներու վկայաբանական, դաւանաբանական խօսակցութիւններուն։ Ասոնք տկար բան մը կը դնեն ճարտար գրագէտի իր արժանիքներուն քով։

Ու գրագէտ է այս վարդապետը։ Ամէնէն առաջ՝ իր ատենին շատ դժուար իւրացուելիք յատկութեամբ մը՝ ժուժկալութեամբը։ Պէտք չէ չփոթել այս երեւոյթը հարեւանցի (sommaire), արագ յեղումին հետ որ արուեստին չհասած գիրերուն ճակատագիրն է։ Փարպեցի բնազդը ունի արուեստի մէկ քանի սկզբունքներուն։ Անիկա ընտրել գիտէ։ Այնպէս որ իրենց ամփոփ չրջագիծերովը՝ իր գլուխները կ'ընդգրկեն տրուելիք դէպքին կարեւոր երեսները։ Երկրորդ՝ շարժումի իր զգայարանքով։

Պատմութիւնը իբր տինամիզ երեւոյթ ըմբռնելու այս չատ նախնական փորձը խորապէս չահեկան կ'ընէ զինքը: Ու անոր դրուագումները կը քալեն, իրենք իրենց, չկորսնցնելով մղումի այն թափը որ կենսաբանական երեւոյթներուն թաքուն խորքերէն կուգայ: Երրորդ՝ կեանքին տուրճովը: Շարժումին հետ ու անոր քովէն կեանքը կը քալէ Փարպեցիին մէջ, առօրեայ, տագնապուն, հերոսական կամ խեղճ կեանքը մարդուն: Ասիկա թերեւս մեծագոյն բարիքն է գրագէտին: Մարդեր, արտաքին աչխարհ, բարքերու կամ քաղաքակրթութեանց ճնչում, բոլոր այս կարգի ազդակները կը սնանին այս տուրքէն: Ճիշդ է որ Փարպեցին չի կրնար մէկ անգամէն, քանի մը կորովի ու յատկանչական գիծերով՝ մարդեր կեցնել մեր առջեւ, կամ պատմական դէպք մը բեւեռել: Բայց իր պզտիկ, սակայն տեւական նպաստը չի դադրիր բերելէ անձերու կենդանագրին կամ դէպքերու լիակատար ըմբռնումին: Այսպէսով անոր գործը կը ստանայ ուրիշ իրականութիւն, կեանքին, թաւալող, ինքզինքը կրկնող կամ սրբագրող կեանքին մանրանկարը դառնալով թուղթին վրայ:

Այս հիմնական յատկութիւններուն վրայ պէտք պիտի ըլլար աւելցնել տակաւին տեսակ մը ջերմութիւն, որ խառնուածքին նպաստն է ապահովաբար եւ գրագէտը ներկայ կը պահէ էջերուն վրայ, երբեմն ստուերի նման տարտամ, երբեմն իրական գիշերայգի մը նման տպաւորիչ, փրկելով այսպէս գիրքը արչիւական ճակատագրէն: Երկրորդ՝ տեսակ մը ինֆնատպութիւն՝ որուն բաղկացուցիչ տարրերը դժուար է վերագտնել ստուգութեամբ, այսքան հեռուէն: Բայց կայ անիկա, ինչպէս կար Բիւզանդին մօտ, Եղիշէին մօտ· ինչպէս պէտք է կենայ վաւերական ամէն գրագէտի մօտ:

Ասոնցմէ դուրս, անիկա օտար չէ արուեստին քանի մը մեծ օրէնքներուն: Եղիշէ, հակառակ իր արուեստագէտ յօրինուածքին, աւելի մեծ չափով մը մեղանչած է կեանքի օրէնքին դէմ: Անիկա ունեցած է յաճախող չեղումներ, մտածողական ընդլայնումներ որոնք կոտրած են իր մօտ կեանքին չահեկանութիւնը: Ասկէ՝ այն խորտակուած կցկտուր զգայութիւնը զոր կ'ունենանք իր գիրքէն: Փարպեցին իր բոլոր դանդաղութիւններովը, ճառերովը, քարոզներովը կ'ազատի նման դատապարտութենէ մը: Վասն զի գրագէտի իր բնազդը խոր է եւ ապահով: Վասն զի գաղտնիքը ունի ընդմիջումները տիրապետելու ու պահելու զանոնք իրականութեան չրջանակին, հասողութեան մէջ: Ու կեանքին ալիքը երբեք չի կտրեր: Եղիշէ ֆրազները ղեկավարելու պահուն առանց գիտնալու կը հեռանայ դէպքերուն աղբիւրէն: Մինչդեռ Փարպեցիին մօտ կը զգաս որ չարժումին մեծ զարկը՝ որուն մտրակումին տակ մարդերն ու եղելութիւնները կը վազեն, կ'անցնի էջին, խօսքերուն, նոյն իսկ բառերուն ներսը: Այս պարագան կ'ազատէ անոնց անտեղութիւնն ու մեզ համբերատար ալ կ'ընէ:

Անիկա, ապահովաբար ուսումնասիրած է յունական դպրոցներուն մէջ դասական պատմութիւնը: Ցետոյ իր թուղթին մէջ տեղ մը կ'ակնարկէ իր հաղցր խօսելուն: Հռետորական մարզանքէ անցած, գործին բերումով տարիներով խօսած, այսինքն առեղնախօսած մարդու մը համար ամէնէն ազնիւ առաքինութիւնն է գրած առեղը կարելի չափով քիչ հռետոր ըլլալ: Ու փարպեցին կրցած է ըլլալ առիկա:

Իր գործին մէջ, ի գովեստ իրեն, չատ քիչ են զուտ հռետորական մտահոգութենէ եկող էջերը: Երրորդ դրուագին խօսակցութիւնները, գործնական իմաստութեամբ մը, հանդարտ տողերու կը վերածուին: Երկրորդ դրուագին մէջ, նահատակուող եկեղեցականներու հարց-պատասխանին չատ քիչ աւելորդ ընդլայնում ունի: Համբաւաւոր գլուխը առաջին դրուագին մէջ ուր Արարատեան նահանգին նկարագրութիւնը կ'ընէ, հեռու է հռետորական մչակումէ եւ արդիւնքէ: Ցետոյ, բաթէդիքի պահերուն, կամ չարժումները պատրաստելու համար անիկա չի զոհեր կեանքին չահեկանութիւնը, ու բառերով չի խաղար, ինչպէս է պարագան այնքան յաճախ Եղիշէին մօտ:

Ու վերջացնելու համար հարկ է խոստովանիլ անոր մօտ անփոխարինելի առաքինութիւնը, —իրական, մինչեւ վերջը իրական մնալ կարենալու մեծ չնորհը, երբ յաջողի մարդ այդ տուրքը արուեստին տանելու: Փարպեցիի գործը անշուշտ չէ հասած մեծ արուեստին: Բայց անիկա իրական է: Այս զգայութիւնը կ'արթննայ ձեր մէջ առաջին իսկ էջերէն: Հետզհետէ կը զօրանայ: Որքան որ հեղինակը մեղանչէ, այսինքն անիրական դէպքերու բանայ իր երեսները, դարձեալ մենք չենք զայթակղիր: Վկայ՝ Վահանի չուրջը ստեղծել ուզած իր հրաշալին: Նահատակ եկեղեցականներուն դիակները սպասող Պարսիկները ենթակայ կ'ըլլան գերբնական երեւոյթներու, առանց որ խոչոր հակասութիւններ, անկարելի բնազանցումներ վիրաւորեն մեր ողջմտութիւնը: Ահա այս թանկագին պաշտպանութիւնն է որ մինչեւ մեր օրերը դիմացուցած է այդքան նախնական գրելու ձեւի մը համն ու հրապոյրը:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ ՓԱՐՊԵՑԻԻՆ ՄՕՏ

Զ. դարուն սկիզբները, պատմութիւնը լատին ու հելլէն մշակոյթին մէջ կորսնցուցած է թէ՛ դասական, թէ՛ քրիստոնէական իր նկարագիրները: Բիւզանդական պատմութիւնը զգուշաւոր քրոնիկ մըն է, չէզոք կամ ներքինի:

Մեր մէջ փոխադրուածը այս վերջին ձեւը պիտի ըլլար: Արդարեւ դարով մը հազիւ կը զատուի Փաւստոս Բիւզանդը Ղազարէն: Բայց ուշադիր բաղդատութիւն մը կը հաստատէ վերի վարկածը: Բիւզանդ, աւելի մօտ դասականներուն, յաջողած է, տակաւին իր մէջ պահել հիներուն անկախ ու provocant դիրքը հանդէպ արքունիքներու: Իր պարսաւը տաք է ու բանաստեղծական: Փարպեցին կը գտնէ միջին մը որ քիչ քիչ հայ պատմագրութեան ընդհանուր կաղապարը պիտի դառնայ: Ու ահա քանի մը նկարագիրներ:

Փարպեցիին համար պատմութիւնը կրկին երեսներ ունի: Ամէնէն առաջ անիկա սրբազան զբաղում մըն է, դէպքերու ճչգրիտ յեռումէն աւելի՝ իր բարոյական նպատակներովը կենսական: Պրօպականտի լաւագոյն միջոց մը՝ որ աւելի զօրաւոր ու չահազրգիռ կը դառնայ մարդկային իրադարձութիւններու խռովքովն ու անոնց թանձրացեալ պատկերացումովը: Կեանքին մեծ տոամը՝ ենթարկուած հզօր, անհասելի դերակատարի մը նոյնքան անչափելի իմաստութեան ու տնօրինումին: Ասիկա մխիթարութիւն մըն է ու նոյն ատեն ապրելու հրաւէր մը: Փարպեցի իր ժողովրդական ամենախոր բնազդներէն կը քաղէ իր վարդապետութիւնը:

Ասկէց զատ պատմութիւնը տեսակ մը էրոնիկոն է, արձանագրութիւն եղելութիւններու որ գրական մտահոգութեամբ չի գար թուղթին: Կենսագրութեան տեսակ մը dégagé են, ուր դարձեալ գրագէտի յատկութիւններ չեն որ գերակչիռ կը մնան:

Անշուշտ, երբ գրագէտ մըն է որ կը փորձէ վերի կրկնակ ձեւերը, արդիւնքը խորապէս պիտի տարբերի կաղապարին պարտադրած անգոյն, անանձն, չէզոք տիպարէն: Դժբախտութիւն է որ մեզի պակսածը գրագէտը ըլլայ, այդ չրջաններուն, աւելի վերջերը ու գրեթէ միշտ:

Այսպէս է որ կը ստեղծուի հայ պատմագիրներու դպրոցը: Անիկա պիտի արձանագրէ, պիտի լայ, պիտի աղօթէ, պիտի խանդավառուի նահատակներու քաջութեամբը, պիտի արդարացնէ երկինքը ու պիտի չանդրադառնայ պատճառներուն որոնք մեր ժողովուրդը այսպէս խորտակեցին: Ճապէս ըսմանթիք, այդ պատմութիւնը զգուշութեամբ պիտի հեռանայ իրականութեան զննութենէն ու պիտի մխիթարուի Սուրբ Գիրքին համարները մեր արիւնին ու պատիւին գինովը ապացուցուած տեսնելու մեծ երջանկութեամբը: Ի՞նչ հարկ այս տրտում միջակութիւնը անգամ մըն ալ փաստելու: Բացէք որ եւ է պատմիչ ու էջ պիտի չանցնի առանց Ս. Գիրքի մէկ տողին:

Այդ պայմանագրութիւնը հեռուէն կամ մօտէն բաղդատելի չէ դասական գրականութեանց: Դարձեալ զուրկ է նոյն մատենագրութեանց քրիստոնէական առաջին շրջանի կարեւոր ստորագելիներէն: Ցեղային տարրը, տեղական գոյնը, դէպքերուն ու տրամին անմիջական, տեսանելի չահագրգռութիւնը, վերջապէս ամէն ինչ որ գործ մը մանաւանդ, ազգային կ'ընէ, իբր ձեւ ու բիւրեղացեալ յիշատակարան, գրեթէ միշտ պակսեցաւ մերիններուն:

Ու մեր պատմիչները կը պատմեն անիմաստ կամ անկարեւոր դէպքեր, խորունկ, աչխարհաւեր հետեւանքով եղելութիւններ, մեծ փլուզումներ կամ բախումներ նոյն անզգածութեամբ, նոյն չատախօսութեամբ (երբ եղելութիւնը կ'իյնայ կրօնական rayonին վրայ): Այս եղանակը տակաւ պիտի ընդհանրանայ: Ու դարերը պիտի յաջորդեն դարերուն, երկիրը պիտի տապլտկի աւելի խոչոր, խորունկ ու քայքայող տագնապներով. մեր պատմիչները պիտի չչեղին իրենց աւանդութիւններէն:

ՈՃԸ

Փարպեցիին ոճը հիւթեղ ու կտրուկ է գիրքին չատ մասերուն մէջ: «Արարատեան գաւառ»ին նկարագրութեան մէջ անիկա կը գտնէ երանգ, գնացք, պատկերելու կարողութիւն միջոցով մը որ անձնական կը կարծեմ: Հասնելու համար համադրական գրելու այդ ձեւին, պէտք պիտի ըլլար նախընթաց մեծ ու զարգացուն գրականութիւն մը ենթադրել: Անոր բարդումները մտածման կամ պատկերի արագ մերձեցումներ են, ճիշդ ինչպէս պիտի ընէ աւելի քիչ չափով մը Խորենացին, աւելի մեծ աստիճանով՝ Նարեկացին: Թուղթին մէջ այդ ոճը ամէնէն աւելի ի յայտ կը բերէ Փարպեցիին նկարագիրը, հանդարտ, զգուչաւոր ու գիտուն մարդը որ կիրքի մը, զօրաւոր ցնցումներու ազդեցութեամբ կրակ կը դառնայ: Ու անոր բառերը այդ յուզումներէն տաքցած՝ կը վազեն էջերէն: Պատմութեան մէջ այդ ոճը հանդարտ է նորէն երբ կը փորձէ մտածել, մեկնել: Ճիշդ վերի պայմաններով կը տաքնայ երբ իր անձնաւորութիւնները գերագրգռուած վայրկեաններէ կ'անցնին: Առհասարակ պատմումի (narration) համար դանդաղ է անիկա (եղելութիւնները անձերուն չափ տիրապետուած չեն Փարպեցիին): Գծագրութիւնը անկատար է իր մօտ, տրուած ըլլալով շրջանին ընդհանուր անփութութիւնը: Բայց չի կայ անոր կազմին մէջ տարտամ կամ կիսաստուեր մթնոլորտը, կամ վկայաբանական նուաղումները կամ նոյնիսկ րօմանթիք յարդարանքները որոնք Եղիշէի մը ոճը կը հագուեցնեն ի վնաս պատմական ճչգրտութեան կամ իրական կեանքին:

Անշուշտ արուեստագէտ չէ Ղազար, ինչպէս կը ներկայանայ Եղիշէ: Բայց իր պատմութիւնը այդ կողմէն ալ չահեկան կրնանք նկատել: Անձնական, երբեմն կծու, երբեմն յուզուած գործիք մըն է Փարպեցիին ոճը զոր չինած է հեղինակը քիչ մը այլամերժ փոյթով: Այս պարագան կը փրկէ պատմողին անունը, անջատելով զայն քրոնիկագիրներու տժգոյն երամէն: Գործին մէջ անոր կարողութիւններուն հաւատարիմ պահապանն է ան: Ոչ մէկ տեղ անիկա դաւած է հեղինակին: Ոչ մէկ տեղ վնասած է մանաւանդ, ինչպէս է պարագան յաճախ Եղիշէի համար:

ԼԵԶՈՒ

Փարպեցիի լեզուն ոսկեղարու հայերէն է: Պիրկ ու կշռաւոր: Քիչ տեղ կը մեղանչէ քերականութեան: Մութ հատուածները՝ աննշան: Անոր մէջ կան ժողովրդային տարրեր, այսինքն աչխարհաբարի յօրինուածքով նախադասութիւններ: Կարելի է հանդիպիլ արդի ձեւով յոգնակիներու, եթէ ասոնք գրչագրի վրէպներ չեն:

Ընդարձակ Տարեցոյց
Ս. Փրկիչ Ազգ. Հիւանդանոցի
(1927)

(«Ուրուագիծ Հայ Մատենագրութեան Պատմութեան»)

ԱԽԱՐԱՅՐԻ ՆԱՀԱՏԱԿՔ

Թէ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ պսակադիր
Գողթնի բնարբ լռեր են.
Երկնից թող գան անմահ հոգիք
Հայոց բաջերն պսակել:

Մասեաց գագաթ թող գան բազմին
Երկնից գունդ գունդ հրեշտակներ,
Աստուած իջեր ի Հայաստան
Հայոց արիւն հոտոտել:

Փախէք ամպեր Շաւարշանէն,
Ալ մի՛ ցօղէք ձեր ցօղեր.
Շաւարշանը ոռոգուած է
Հայոց բաջաց արիւնով:

Եւ կը ծլին ու կը ծաղկին
Այն դաշտին մէջ ոչ խոտ, վարդ.
Այլ Վարդանայ ինկած երկիր
Պիտի ծաղկի սուրբ հաւատ:

Քանդակագործ բաջն եղիշէ
Գրիչն ի ձեռ գայ յԱրտազ,
Զափէ, ձեւէ, գրէ, դրոշմէ,
Կեանք, մահ, հաւատք Վարդանայ:

Ա՛հ, Վարդանայ անուան արժան,
Մասիս կանգնէ մահարձան
Մենաստաններ, խաչն ի գմբէթ,
Աւետարան սուրբ տաճար:

Ծագէ արեւ բոյդ ճառագայթ,
Խաղտեաց լեռներ, մուք խորշեր.
Այն տեղ ինկաւ բաջն Հմայեակ,
Այնտեղ պառկեր ճահատակ:

Լուսին, լուսին, աչքովդ անքուն.
Պահէ հայոց ոսկորներ,
Եւ Մայիսի գուարթ ցօղով՝
Ցօղէ անոնց շիրիմներ:

Արծիւք, բազէք Հայաստանի,
Եւ արագիլք ամրան հիւր.
Դո՛ւք հսկեցէք այս աշխարհին,
Ժառանգեցէք հայոց տուն:

Մոխիրներու վրայ նստէք,
Աւերակներ շինէք բոյն.
Եւ ծիծեռնակ գայ ու երթայ
Մինչեւ հայոց գայ գարուն:

Գ.Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

Աւարայրի Ոգու Նոր Փայլատակումը

481-484 Թուականներին՝

ՋՕՐ. ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԸ

ՓՐՈՖ. ԱՐԱՄԱՅԻՍ ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ

1500 տարի առաջ, 481–484 թուականներին Հայաստանում նոր ուժով բռնկւում են ժողովրդա–ազատագրական մարտերը:

Աւարայրի ճակատամարտում պարսիկների կրած մեծ կորուստները եւ հայերին ընկճելու նրանց ճիգերի ձախողումը հակադրեց սասանեան բռնակալներին Հայաստանում ժամանակաւրոպէս կիրառել մեղմ քաղաքականութիւն: Սակայն Պէրոզ շահը 460–ական թուականներից սկսած նորից խստացնում է Հայաստանում կիրառուող քաղաքականութիւնը, ճնշումները, հարկահանութիւնը:

Հայ նախարարները խոհեմաբար պահպանում են իրենց զինուած ջոկատները, քաշւում լեռներն ու բերդերը, շարունակում տեղ–տեղ հարուածներ հասցնել պարսկական կայազօրներին: 481 թուականին պարսիկ զաւթիչների դէմ ապստամբութիւն է բարձրանում Վրաստանում: Վրաց թագաւոր Վախթանգ Գորգասալը, համախմբելով երկրի ռազմական ուժերը, նախ ճնշում է պարսկական կողմնորոշում ունեցող վրաց իշխաններին, յետոյ զէնքն ուղղում պարսիկների դէմ, նրանց դուրս քշում Վրաստանից:

Հայերը չտապում են արձագանգել վրաց ժողովրդի հերոսական պայքարին, օգնել նրան: Շիրակում գումարւում է Հայաստանի նախարարների գաղտնի ժողով, որը որոշում է Աւարայրի գլխաւոր հերոս եւ նահատակ Վարդան Մամիկոնեանի եղբօր որդուն՝ Վահան Մամիկոնեանին ընտրել սպարպետ, նրան յանձնարարել հայոց բոլոր զօրավարների ղեկավարութիւնը, ապստամբութիւն բարձրացնել պարսկական տիրապետութեան դէմ: Նախարարներ Գդիհոն Սիւնին, Գադիչօ Խորխոռունին եւ այլք վախենում են, խուճապի մատնւում, չտապում են պարսիկ մարզպանի հետ լուր տալ շահին եւ կանխել ապստամբութիւնը: Դաւաճան նախարարները եւ պարսիկ սատրապ մարզպանն ամրանում են Անիի եւ Արտաշատի միջնաբերդերում, սպասելով պարսկական զօրքերի գալուն:

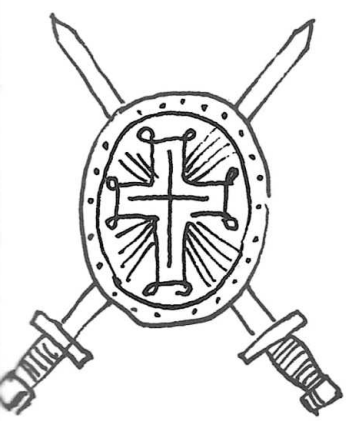

Վահան Մամիկոնեանը դաստիարակուել էր իր հօրեղբօր՝ Քաջ Վարդանի օրինակով, իւրացրել նրա աւանդոյթները, անձնուիրութիւնը, հայրենասիրութիւնը, հայրենի մարտական ուժերը համախմբելու եւ կուռ բազուկ ստեղծելու կարողութիւնը: Նախարարների ժողովում Վահան Մամիկոնեանը խնդիր է դնում՝ կա՛մ համերաշխել պարսիկ մարզպանին ու նրան միացած հայ դաւաճաններին, կա՛մ ելնել մահու ու կենաց կռուի թշնամիների դէմ:

Հայրենասէր նախարարներն անարգում են դաւաճաններին եւ պաշտպանում Վահան Մամիկոնեանի ծրագիրը: Նախարարների ժողովը միահամուռ յայտարարում է՝ «Մեր հայրենիքի փրկութեան համար սրանից աւելի յարմար առիթ չկայ: Վրաստանի Վախթանգ թագաւորը քաջ մարդ է, միանալով վրացիների հետ, մենք կարող ենք դիմադրել պարսիկներին»: Հայաստանի բոլոր գաւառներում ծաւալւում է զինուած ապստամբութիւն սասանեան զաւթիչների դէմ:

Ապստամբները գառնում են երկրի տէրը: Սահակ Բագրատունուն ընտրում են մարզպան, իսկ Վահան Մամիկոնեանին՝ սպարապետ: Դուինը գառնում է մարզպանութեան կենտրոն: Ապստամբութեան մասնակից ազնուականների ընտանիքներն ու գանձերը նախօրօք փոխադրւում են անմատոյց վայրեր:

Սասանեանները եւ նրանց կողմնակիցներն աշխատում են ճնշել ժողովրդական

չարժումը զէնքի ուժով։ Ապստամբներից ճողոպրած Ատրվշնասպ մարզպանի հրամանատարութեամբ Հայաստան է ներխուժում եօթը հազարանոց մի բանակ։ Խուսափելով մարտի բռնուել Թշնամու հետ բաց դաշտում, հայեր այդ բանակը վարպետօրէն քաշում են դէպի Մասիսի լեռնալանջերը եւ Ակոռի գիւղի մօտ Վահան Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ ծանր պարտութեան մատնում նրան։ Հակառակորդի բանակի մնացորդները դիմում են փախուստի։ Մեծաթիւ սպանուածների մէջ են նաեւ մարզպան Ատրվշնասպն ու այլ զօրականներ։

Ակոռիի ճակատամարտի լուրը տարածւում է երկրով մէկ եւ արձագանգ գտնում բոլոր շրջաններում։ Ապստամբների շարքերը ստուարանում են. աշխարհազօրից բացի, նրանց են միանում մի քանի նախարարներ, որոնք մինչ այդ վարանում էին։

Ապստամբութիւնը ճնշելու համար Պէրոզը 482 թուականին Հայաստան է ուղարկում նոր, աւելի մեծ բանակ՝ Սալար զօրավարի հրամանատարութեամբ։ Վահան Մամիկոնեանը նախարարական զօրքերից ու աշխարհազօրայիններից բաղկացած մի բանակով չտապում է դիմակալելու Թշնամուն, որպէզի կանխի նրա հետագայ չարժումը դէպի երկրի խորքերը։

Հակառակորդ բանակները հանդիպում են Արտազ գաւառի (Մակուի շրջան) Ներսեհապատ գիւղի մօտ, Աւարայրից ոչ հեռու։ Հայկական զօրաբանակը Թշնամու գերակչռող զօրքի դէմ յարձակւում է երեք թեւով։ Կենտրոնում գործող զօրամասի հրամանատարը Սահակ Բագրատունին էր, աջ թեւում՝ Բաղէ Վահեւունին, իսկ ձախ թեւում՝ կամսարական եղբայրները։ Ընդհանուր հրամանատարն է Վահան Մամիկոնեանը։

Ճակատամարտը տեղի է ունենում 482 թ. Մայիսին եւ տեւում է մի ամբողջ օր՝ վաղ առաւօտից մինչեւ երեկոյ։ Հայկական այրուձին ու նրան միացած աշխարհազօրը կռւում են հերոսաբար։ Ճակատամարտն աւարտւում է ապստամբների կատարեալ յաղթանակով։ Հակառակորդի ծանր պարտութիւն կրած բանակը դիմում է փախուստի։ Հայկական զօրաբնակը հետապնդում է խուճապահար փախչողներին եւ վերցնում հարուստ աւար։ Ղազար Փարպեցին վկայում է, որ հակառակորդի բանակի տուած զոհերի թիւը «կինդանի մնացածներից աւելի է...» («Հայ ժողովրդի Պատմութիւն», խմբագրութեամբ Ակադ. Մ. Ներսիսեանի, Երեւան, 1972, էջ 173–174)։

Պարսից բռնակալը չի հաշտւում իր զօրքերի կրած ծանր պարտութեան հետ, նորից մեծ բանակ է ուղարկում՝ այս անգամ Վրաստանի դէմ։ Վրաց Թագաւոր Վախթանգ Գորգասալը դիմում է հայոց սպարապետ Մամիկոնեանին՝ օգնութիւն խնդրում։ Հայոց զօրքի մի մասը մեկնում է Վրաստան, կազմւում է հայ–վրացական միացեալ ճակատ։ Պարսկական բազմահազար զօրքը մի կողմից եւ վրաց–հայկական ուժերը միւս կողմից հանդիպում են Կուռ գետի ափին՝ Ճարմանայի հովտում։ Կատաղի կռիւներ են տեղի ունենում փոփոխական յաջողութիւններով։ Մարտում սպանւում են հայոց մարզպան, հայրենասէր իշխան Սահակ Բագրատունին, զօրավար Մամիկոնեանի եղբայրը՝ Վասակը եւ շատ ուրիշ քաջեր՝ հայերից ու վրացիներից։ Մարտում թափուած արեամբ սրբագործուեց հայ եւ վրաց ժողովուրդների մարտական բարեկամութիւնը։

482 թուականին Թիֆլիս քաղաքից հարաւ արեւելք ընկած դաշտում տեղի ունեցած այդ մարտերից յետոյ Վախտանգ Թագաւորը իր զօրագնդերը տարաւ դէպի իր երկրի խորքը, իսկ Վահան Մամիկոնեանը իր բանակը շարժեց դէպի Տայք, յետոյ Այրարատ։ Պարսից արքայ Պէրոզը սպանուել էր հոների դէմ մղուած կռւում։

483 թուականին պարսից նոր արքան, զօրավար Հազարավ ուխտի գլխաւորութեամբ, աւարառուների մի հոծ բանակ է ուղարկում Հայաստանի վրայ։ Պարսկական խաժամուժը հասնում է Արարատեան դաշտ, շրջապատում Դուինը։ Սպարապետ Վահան

Մամիկոնեանը ընտրում է իրեն յատուկ յարձակողական տակտիկա, ոչ թէ սպասում է թշնամու գրոհին, այլ իր զօրագնդերը յանկարծակի յարձակման է տանում Դուինը շրջապատողների դէմ, ճեղքում թշնամու զորասիւնը եւ ցրում նրա զինուորականներին: Դուինի տակ պարսկական բանակը լաւ ջարդ է ստանում:

Մէկ րոպէ անց, 484 թուականին, Տիզբոնից, Պարսից «արքայից արքա»ն Հայաստան է ուղարկում նոր զօրավար՝ Մհրա-Շապուհին: Վահան Մամիկոնեանի բանակը պատրաստ էր նորից մարտի բռնուելու գոռոզ թշնամու դէմ: Բայց այս անգամ պարսկական արքան եւ զօրապետը որոշում են Հայաստանի վրայ իրենց խարխլած իշխանութիւնը պահպանել եւ հայերի անվերջ ապստամբութիւններին վերջ տալ դիւանագիտական, խաղաղ միջոցներով: Հայաստան է ուղարկւում պարսկական դեսպանութիւն, որին ընդունում են Վահան Մամիկոնեանը եւ իր մերձաւոր նախարարները: Բանակցութիւններն աւարտւում են հաշտութեան պայմանագրով, որը կնքւում է 484 թուականի վերջերին, Նուարսակ սահմանային գիւղում: Նուարսակի հաշտութեամբ հայ նախարարները պահպանում էին իրենց անկախութիւնը, նրանց իրաւասութեանն էր թողնւում երկրի կառավարումը· քրիստոնէութիւնը պահպանւում է որպէս Հայաստանի պետական կրօն եւ արգիլւում քրիստոնեաների հալածանքները: Վահան Մամիկոնեանը ճանաչւում էր որպէս Հայաստանի տանուտէր եւ սպարապետ, ղեկավարելով երկրի պետական ու զինուորական գործերը՝ մինչեւ իր մահը՝ 510 թուականը: Այսպիսով, Վահան Մամիկոնեանը նոր փայլ տուեց Վարդան Մամիկոնեանի եւ Աւարայրի միւս քաջերի աւանդոյթներին, որպէս խելացի, շրջահայեաց, քաջ զօրավար չատ հերոսական էջեր գրեց հայոց ռազմական պատմութեան մէջ:

Վահան Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ մղուած ազատամարտերի յաղթական աւարտի մասին նշանաւոր պատմագիր Ղազար Փարպեցին արձանագրել է· «Մեծ ուրախութեան եւ ցնծութեան օր էր այդ ազնիւ ու հայրենասէր մարդկանց համար, եւ սուգի ու տխրութեան օր՝ անազնիւ ու չար մարդկանց, դաւաճանների համար»:

Հայոց ռազմական սխրագործութիւնները 5-րդ դարում նուաճեցին եւ ապահովեցին պայմաններ տնտեսական ու հոգեւոր զարգացման համար: Այդ ժամանակներում Մեսրոպ Մաշտոցն ստեղծեց հայ գիրը, կազմակերպուեցին հայկական դպրոցներ, լայնօրէն տարածուեց քրիստոնէութիւնը: Կառուցուեց Էջմիածնի Գրիգոր Լուսաւորչի տաճարը, որին կից հիմնադրուեց մատենադարան, այնտեղ սկսեցին հաւաքուել ու պահպանուել հայ ժողովրդին մշակոյթի արժէքները:

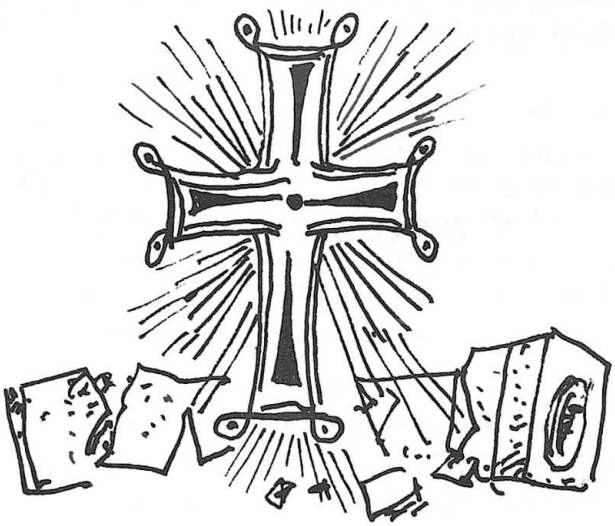

ՎԱՐԴԱՆ

ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ հոգի Վարդան,
Հոգիս հոգւոյդ եղնի դուրպան.
Որ Տղմուտի ափերու բով,
Զարկիր, զարկուար, ինկար՝ բաջբաջ
Պարսիկ սփռած ի ձախ ու աջ.

Իմ հայրենեաց արեւ Վարդան,
Արեւս ար'ուստ եղնի դուրպան:

Աւետարանն ու խաչն առիր,
Տարիր երկինք բարձրացուցիր,
Եւ դուն ալ հետ թողիր գացիր,
Անուշ արեւդ հողին տուիր,
Որ հայրենեաց շողայ արեւ
Շաւարշանայ դաշտին վերեւ.

Իմ հայրենեաց արեւ Վարդան,
Արեւս ար'ուստ եղնի դուրպան

Արիւնդ կարմիր կարմիր թափուաւ,
Դաշտ ու ծաղիկ ներկուեցաւ.
Լուսնակն ելաւ ամպի տակից,
Պաղ պաղ թափեց ցօղիկն աչից,
Որ հայրենեաց վարդեր բացուին,
Պլպուլն երգէ դրախտի սարին.

Իմ հայրենեաց արեւ Վարդան,
Արեւս ար'ուստ եղնի դուրպան:

Ս. Հ. ՖԼԼԻԿԵԱՆ

ՆՈՒԱՐՍԱԿԻ ՊԱՅՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԼԷՕ

Հեփթաղների հարուածների տակ Իրանն արագօրէն մօտեցաւ կործանման խորխորատին: Ամբողջ արեւելեան Իրանն ասպատակուեց: Ահագին կորուստներ պատճառեցին այդ արշաւանքները, որոնցով հեփթաղները փորձում էին անցնել դէպի արեւմուտք: Եւ պետութիւնը փրկելու համար դուրս է գալիս մի մարդ—Զառմիհր Հազարավուխտը, որին տեսանք Հայաստանում: Սա բարձր ծագում ունեցող մի ազնուական էր, մէկն Իրանի այն ժամանակուայ նշանաւոր «Փահլաւաններից»: Նա կարողանում է հաշտութիւն կնքել հեփթաղների հետ, պայմանաւորուելով տարեկան հարկ վճարել նրանց: Իսկ Պէրոզի տեղ թագաւորեցնում է նրա եղբայր Բալաշին (484–488): Փարպեցին սրան Վաղարշ է անուանում եւ ասում է, թէ «բարերար եւ հեզ» էր այս Վաղարշը: Իսկ այս նշանակում է, թէ Վաղարշն այն Սասանեաններից էր, որոնք չէին ուզում մոգերի եւ ազնուականութեան կոյր գործիք դառնալ, ուստի եւ հալածանքներ չէին հանում պետութեան այլակրօն հպատակների դէմ: Այսպիսի մի թագաւոր հարկաւոր էր մանաւանդ այս կործանման ժամին, որպէսզի կարողանար հաշտեցնող ու մեղմ քաղաքականութեամբ վերջ դնել ներքին խռովութիւններին: Պետական կարեւոր խնդիրներից մէկը Զառմիհրը դարձնում էր հենց հայոց հարցը: Վաղարշի թագաւորութեան երկրորդ օրն իսկ խօսք բաց անելով Հայաստանի մասին, Հազարավուխտը եւ նրա յաջորդ Շապուհ Միհրանեանը մանրամասն զեկուցում տուին թագաւորին, բացատրելով, որ Պէրոզի անձնահաճ բռնակալութիւնն է եղել հայոց ապստամբութեան պատճառը, որ Վահան Մամիկոնեանը կռուել է պարսից իշխանութեան դէմ մեծ քաջութեամբ, եւ այս բոլորի հետեւանքն այն է, որ այսօր Հայաստանի պէս մի մեծ եւ օգտակար աշխարհ դուրս է եկել պարսից տիրապետութեան տակից: Խորհրդակցութիւնը յանգում է այն վճռին, թէ պէտք է հաշտեցնող, սիրաշահող քաղաքականութեամբ նորից նուաճել հայերին, իսկ դրա համար պէտք է լսել նրանց զանգատներն ու պահանջները, զիջողութիւններ անել, մի անգամից ճեռք վերցնելով զրադաշտականութիւնը բռնի միջոցներով տարածելու մտքից: Թագաւորի լիազօրութիւններով օժտուած մի ամբողջ բազմամարդ դեսպանութիւն է ուղարկւում Հայաստան: Դեսպանութեան գլխաւորն էր Նիխոր Վշնասպդատը, «այր հեզ եւ մտացի եւ աշխարհաչէն», ինչպէս անուանում է նրան մեր Փարպեցին: Քարտուղարն է Շապուհը, «Խորհրդեան ղպիր»: Կային եւ ուրիշ ազնուական եւ բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, նրանց հետ էր եւ մի զօրագունդ: Զգուշութեան համար Նիխորի հրամատարութեան էին յանձնւում Ատրպատականի եւ Զարաւանդի ձիաւոր զօրքերը: Նիխորին տրուած էր հրահանգ՝ հաշտեցնել հայերին Պարսկաստանի հետ: Օրուայ դրութիւնն էլ այդ էր պահանջում: Պէրոզի որդի Զարեհը գահաժառանգութեան վէճ էր սկսել, եւ նորից բորբոքուել էր ազգամիջեան պատերազմը, իսկ հեփթաղների արշաւանքը բոլորովին դատարկել էր արքայից արքաների գանձարանը, ոչ նոր զօրքեր կարելի էր հաւաքել, ոչ էլ առհասարակ գահի հեղինակութիւնը պահպանել: Շատ կարեւոր էր համարւում հայերի օգնութիւնը, որը միայն կարող էր Վաղարշի թագաւորութեան նեցուկը դառնալ:

Նիխորն սկսեց իր առաքելութիւնը քաղաքագիտական ներքին զգուշութիւններով, աշխատելով ամէնից շատ չգրգռել հայերի կասկածամտութիւնը եւ չվիրաւորել նրանց ազգային զգացմունքները: Այս պատճառով էր, որ նա նոյնիսկ չկամեցաւ մտնել հայոց միջնաշխարհը եւ բանակցութիւններ սկսել քաղաքական կենտրոնում, որ Դուինն էր: Ուստի գալով Հեր գաւառը, նա կանգ առաւ Նուարսակ գիւղում եւ այդտեղից էլ իր առաջարկներն ուղարկեց Վահանին՝ Դուին: Պատգամախօսներ էին դեսպանութեան

քարտուղար Շապուհը եւ Միհր-Վչնասպ ճուարչացին: Սրանք, ներկայանալով հայոց զօրավարին, յայտարարեցին Նիխորի կողմից, թէ նա թագաւորից հրովարտակ ունի հայերին հաչտեցնելու մասին, ուստի հրաւիրում էր նրան իր մօտ բանակցելու եւ պայմաններ որոշելու համար:

Այս առաջարկութիւնը, իհարկէ, մեծ ուրախութիւն է պատճառում հայոց մայրաքաղաքի մէջ: Այսպիսի մի երեւոյթի Հայոց աշխարհն առաջին անգամն էր ականատես լինում: Պարսից կառավարութիւնը, հաչտութեան բանակցութիւններ սկսելով հայ ապստամբների հետ, նրանց, այսպիսով, կռուող կողմ էր ճանաչում: Բայց այդ անակնկալ յաջողութիւնը չպտտեցրեց Վահանի ու նրա ընկերների գլուխները: Հայոց քաջարի զօրավարը ինչպէս մեծ արժանապատուութեամբ իրեն պահել էր երեքամեայ մաքառումների միջոցնին, այնպէս էլ այժմ էր իրեն ցոյց տալիս, առանց յղփանալու իր քաջութեան պտուղներով եւ հպարտութեան հովեր առնելու, ինչպէս նաեւ առանց ոգեւորուելու եւ պարսից պաչտօնեային հաճոյանալու համար նրա առաջարկները վազեվազ կատարելու: Վահանը լաւ պատիւներ առաւ Նիխորի պատգամաւորներին, իսկոյն չպատասխանեց նրանց, այլ դեռ խորհուրդի կանչեց իր հաւատարիմ զինակից նախարարներին: Հայերի համար իսկապէս կարիք էլ չկար իրենց պահանջները նոր ձեւակերպելու: Արդէն Միհրանի հետ բանակցելիս, ինչպէս տեսանք, Վահանը մանրամասնաբար գրել էր հայ նախարարութեան դժգոհութիւնները, թէ ի՛նչն է ապստամբութեան իսկական պատճառը եւ թէ ի՛նչ պայմաններով ապստամբները կը համաձայնէին նորից հնազանդուել պարսից կառավարութեան: Այդ նոյն պահանջներն էլ այժմ նախարարական խորհուրդը ձեւակերպում էր երեք կէտերի մէջ, եւ Վահան Մամիկոնեանը, ուղարկելով այդ կէտերը Նիխորին, յայտնում էր, որ ինքը կը գնայ նրա մօտ միայն այն դէպքում, եթէ պարսից կառավարութիւնը ստորագրի եւ կնքի պայմանները: Ահա թէ ի՛նչ էր պահանջում այդ կէտերի մէջ.

1. Հայերին թողնել իրենց հայրենի եւ բնիկ օրէնքը (կրօնը). հայ մարդուն մոգ (զրադաչտական) չդարձնել եւ հաւատափոխութեան համար պարգեւներ ու աստիճաններ չտալ: Ատրուչանները հեռացնել Հայոց աշխարհից եւ չթոյլ տալ, որ ուրացող եւ վատ մարդիկ անարգեն ու թշնամանեն հայոց եկեղեցին: Քրիստոնէութիւնն ազատ եւ համարձակ պաչտուի ամէն տեղ: 2. Մարդկանց ճանաչել ոչ թէ իշխանաւորի քմահաճոյքով, այլ արդարութեամբ որոշել ու վատը, պիտանին եւ անպիտանը: Լաւերին եւ օգտակարներին վարձատրել եւ առաջ քաչել, իսկ վատերին եւ անպիտաններին արհամարհել: Իմաստուն մարդկանց խորհրդով բան տեսնել եւ անմիտներին մօտ չթողնել եւ հալածել: 3. Արեաց աշխարհի տէրը (թագաւորը) պէտք է տեսնի ամէն ինչ իր աչքով, լսի իր ականջով եւ խօսի իր բերանով: Միջնորդներ նրա եւ հայ ժողովրդի միջեւ չպիտի լինեն. ուրիշների աչքով չպիտի տեսնի նա, եւ ուրիշների ականջով չպիտի լսի, ուրիշի խօսքով չպիտի ճանաչի լաւ եւ անդաւ մարդկանց ու ուրիշի բերանով չխօսի ինչ հարկաւոր է, այլ ինքը լինի վերահասու, անմիջական յարաբերութիւններ ունենայ մարդկանց հետ:

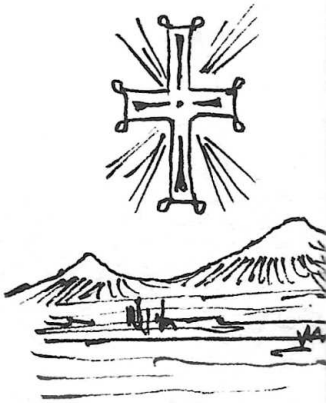

Այս պայմանները Նիխորին տալու եւ նրանից պատասխան ստանալու համար Վահանն ուղարկում էր, եկած պատգամաւորների հետ, եւ իր ներկայացուցիչներին, որոնց ընտրել էր իր ուխտակից նախարարներից: Դրանք էին՝ Հաչկուր Արծրունի, Սահակ Կամսարական, Վասաւուրտ Կարքային, Առաւան Աղբեւրկացի եւ Պաճակ, որ Մարդպետական գնդից էր: Նիխորը մեծ պատուով ընդունեց այդ հայ պատգամաւորներին, ընդունեց նաեւ նրանց բերած պայմանները եւ հրաւիրեց Վահանին գալ իր մօտ անձնական տեսակցութեան: Հայոց սպարապետն անցաւ Արաքսի միւս ափը, բայց չմոռանալով, որ գործ ունի պարսիկների հետ, ուղիղ Հեր գաւառը չգնաց, այլ կանգ առաւ Արտազ գաւառի Եղինդ գիւղում, նորից մարդ ուղարկեց Նիխորի.մօտ

եւ պահանջեց, որ նա նշանաւոր պարսիկներից պատանդներ տայ, որոնք կը մնան հայերի մօտ մինչեւ իր վերադարձը: Գոռոզ պարսիկներն այս պահանջն էլ ստիպուած էին կատարել: Պատանդներն էին՝ Բազեն, որ «Ատրպատականի Շահապ» էր (Ատրպատականի կառավարիչ), Վեհ-Վեհնամը, որին ապստամբութեան սկզբին տեսանք հազարապետի պաշտօնով հայոց աշխարհում, եւ Միհրանի եղբայր Ներշապուհը: Սրանք յանձնուեցին Ներսեհ Կամսարականին: Միայն այս զգուշութիւններից յետոյ էր, որ Վահանը գնաց Նուարսակ, ունենալով իր հետ մեծ շքախումբ եւ մի զօրագունդ: Նիխորը դիմաւորեց նրան յատուկ պատուիրակների միջոցով: Վահանը, մօտենալով պարսկական բանակին, զինուորական փողեր հնչեցնել տուեց եւ սրանով չափազանցութիւն եւ անբաւականութիւն պատճառեց պարսիկներին: Նիխորը նորից մարդ ուղարկեց ազդարարելու Վահանին, թէ Արեաց բանակը փողեր հնչեցնելով մուտ գործել կարող է միայն Արեաց զօրքերի հրամանատարը: Վահանն արժանապատուութեամբ պատասխանեց, որ իրեն շատ լաւ յայտնի է այդ կարգը, բայց ինքը դեռեւս պարսից հպատակ չէ եւ պահում է իրեն իբրեւ մի անկախ մարդ, որ պարտաւոր չէ հպատակուել պարսկական կարգերին:

Նիխորի մօտ Մամիկոնեան իշխանը մնաց մի քանի օր: Արքայից արքայի լիազօրն ամէն ինչ անում էր հայ ապստամբութիւնը սիրաշահելու, յարգանքի ցոյցերով գրաւելու համար: Տեղի ունեցան հրապարակական ընդունելութիւններ. երկու կողմերը համամիտ էին Պէրոզի գործը գնահատելու մէջ թէ՛ Նիխորը եւ թէ՛ Վահանը ճառեր արտասանեցին, որոնց մէջ պարսից կառավարութիւնն ընդունում էր հայոց պահանջների իրաւացիութիւնը, իսկ Վահանն աւելի եւս ընդարձակում էր իր տեսութիւններն ու հայեացքները, որոնք մեզ արդէն ծանօթ են: Իր կատարեալ յաղթանակի օրերին հայկական ապստամբութիւնը լիուլի վրէժ էր հանում հայ ուրացողներից, որոնք գտնուում էին Նիխորի բանակում: Այդ մարդիկ, Վահանի պահանջով, հեռուից նայողի դիրքում մնացին եւ իրաւունք չունեցան մասնակցելու այն մեծ ճաշկերոյթին, որ տուեց Նիխորն ի պատիւ Վահանի:

Համաձայնութեան մանրամասնութիւնները մշակուեցին Նիխորի եւ Վահանի միջեւ անձամբ, առանձին տեսակցութեան ժամանակ, որ տեղի ունեցաւ առանց վկաների ներկայութեան: Նիխորը պարսից կառավարութեան կողմից պաշտօնապէս ընդունում էր հայերի ձեւակերպած երեք պայմանները, բայց իր կողմից էլ պայման դրեց, որ անյապաղ վերականգնուի հին սովորութիւնը, եւ հայրերը հեծելազօր ուղարկեն արքունի դուռը, ուր այդ գունդը հարկաւոր է մանաւանդ այժմ՝ Զարեհի դէմ կռուելու համար: Այս պայմանը Վահանը կատարեց Դուին վերադառնալուց անմիջապէս յետոյ: Հայոց հեծելագունդը, որ գնաց Պարսկաստան, գտնուում էր Վրէն Վանանդացու հրամանատարութեան տակ, իսկ Վրենի օգնական էր կարգուում Մամիկոնեան մի նոր, երիտասարդ հերոս—սպանուած Վասակի որդի Գրիգորը: Այս գունդը Պարսկաստանում քաջութեամբ գործեց: Նրա միջոցով էր, որ Վաղարշը վերջնականապէս ջարդեց Զարեհի զօրքը եւ նրան բռնելով, մորթել տուեց հրապարակում:

«Երկերի ժողովածու» Բ. հատոր
Երեւան, 1967

ԵՐԳ ՎԱՐԴԱՆԱՅ

Լռեց:— Ամպերը եկան ծածկեցին·
Երկինքն ու լուսինն աչքէս խլեցին·
Մնացի մինակ հոգիս վրդովուած,
Ձեռներս ծոցիս, գլուխս բարշ արած:

Եւ այնուհետեւ ամէն իրիկուն,
Մնում եմ լուսնի խաղաղ ծագելուն,
Նրա տխրամած դէմքը նայելիս,
Յիշում եմ թշուառ վիճակը ազգիս:

Ա՛խ, ցոլա՛, փայլէ տխրադէմ լուսին,
Գուցէ հու փայլից փայլ տաս եւ հայիս:

Պատմէ շատերուն Վարդանի մահը
Կամ ինչպէ՛ս կորաւ հայ ազգի գահը·
Կամ ինչ վեհ սիրով սիրում էր Վարդան,
Մայրենի հողը – աշխարհ Հայաստան:

ԳԱՄԱՌ ՔԱԹԻՊԱ

ՆՈՒԱՐՍԱԿԻ 484 Թ.Ի ԴԱՇԻՆՔԸ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՊԱՐՍԻՑ ՄԻՋԵՒ
- 1500եակին առթիւ -

ԱՐՏԷՆ Ա. ՓՀՆՑ. ԱՇՃԵԱՆ

Նուարսակ գիւղին մէջ –Հայաստանի եւ Պարսկաստանի սահմանին մօտ, Հեր գաւառ, Ուրմիոյ լիճին հիւսիսը– 484ին դէմ առ դէմ եկած էին Պարսից Վաղարշ թագաւորի ներկայացուցիչ Նիխոր դիւանագէտը, եւ Հայոց ուխտապահ քրիստոնեայ զօրքի սպարապետ Վահան Մամիկոնեանը՝ որդի Վարդան Մամիկոնեան զօրավարի Հմայեակ նահատակ եղբօր: Պատմիչը՝ այդ գիւղին մէջ սկսած եւ Պարսից արքունի Դռան մէջ եզրափակուած բանակցութեանց, Ղազար Փարպեցին է: Իր Պատմութիւն Հայոցը Ղազար Փարպեցի կը վերջացնէ օրուան Հայոց Կաթողիկոս Յովհաննէս Ա. Մանդակունիի գոհաբանական ուղերձով, խօսուած Հայոց ոստան Դուինի կաթողիկոսանիստ եկեղեցիին մէջ, զօրավար Վահան Մամիկոնեանի իբր Հայոց նոր մարզպան Պարսկաստանի, եւ «քնիկ ծառայի»· արքայազուրկ Հայաստանի ուխտապահ զինուորներուն միջեւ:

Այդպէս կը փակուէր Հայոց պատմութեան Ե· Դարու երկրորդ կիսուն արիւնոտ մէկ էջը, մօտ երեսուն հինգ տարիներու պայքարէ մը ետք ի խնդիր կրօնքի ազատութեան եւ մարդկային իրաւանց, պայքար «քնիկ տիրոջ», այսինքն կրակապաշտ Պարսկաստանի, եւ «քնիկ ծառայի» արքայազուրկ Հայաստանի ուխտապահ զինուորներուն միջեւ:

Պարսիկները փորձած էին Հայերը –եւ ասոնց միջոցաւ Վրացիներն ու Աղուանները– քաղաքական տեսակէտէ իրենց հաւատարիմ պահել, կրակի պաշտամունք պարտադրելով անոնց: Աւարայրի ճակատամարտը, որու ընթացքին ինկաւ Հայոց զօրավար Վարդան Մամիկոնեան –Պարսից Յազկերտ թագաւորին իսկ վկայութեամբ «վաստակաւոր եւ պիտանի ծառան մեր քաջ Վարդան»–, ռազմական տեսակէտէն եղաւ պարտութիւն մը ուխտապահ Հայոց համար, սակայն քաղաքական տեսակէտէն ի դերեւ հանեց Պարսից արքունիքին ծրագիրները իրեն հարկատու Քրիստոնեայ ազգերու հաւատարմութեան խնդրին մէջ: Պարսից վճիռով նահատակութեամբ պատժուեցան Հայ Եկեղեցւոյ կրօնապետ Յովսէփ Կաթողիկոս, անոր աջակից Ղեւոնդ Երէցն ու մի քանի հոգեւորականներ եւս, որպէս Հայ զօրքը Պարսից դէմ ապստամբեցնողներ: Հայաստանէն հեռու տարագրուեցան ուխտապահ Հայ նախարարներէն անոնք որոնք գերի ինկան Պարսից ձեռքը, իսկ ցիրուցան դարձած Հայ մարտիկները փոքր խումբերով տարիներով չարունակեցին կռուիլ թիւով գերազանց Պարսիկ բանակներու դէմ, Մամիկոնեան թէ կամաարական զօրագլուխներու առաջնորդութեամբ: Այդ զօրագլուխներէն ամենէն ճարտարը, Քրիստոնէական հաւատքով, հայրենասիրութեամբ, քաջութեամբ եւ արժանապատուութեան գիտակցութեամբ օժտուածն էր Վահան Մամիկոնեան: Երեք տասնեակ տարիներ Պարսից Դուռը գործածեց զէնքերու եւ տրորող փիղերու սարսափը, նենգութիւն եւ քսութիւն, ապստամբ հայերը ծունգի բերելու, եւ չյաջողեցաւ: Ռազմական ընդհարումներէն մէկուն առթիւ, Վահան Մամիկոնեան դասալիք մարտիկներու փախուստին հետեւանքով մնացած էր լոկ երեսուն կամ քառասուն քաջարի Հայ զինուորներով, որոնք իր խրախոյսով յարձակեցան հարիւրապատիկ թիւով գերազանց Պարսիկ բանակի մը վրայ եւ անոր մէջ ահ ու սարսափ տարածեցին:

Մինչ այդ, Պարսից ինքնահաւան եւ կամակոր կայսր Պերոզ կը յամառէր Հեփթաղներու դէմ արշաւանքի մը երթալ, արհամարհելով խաղաղութեան դաշինքը որ գոյութիւն ունէր երկու ազգերուն միջեւ: Պերոզ պարտուեցաւ եւ սպանուեցաւ: Պարսից գահը ժառանգեց Պերոզի եղբայրը Վաղարշ, «այր բարերար եւ հեզ»: Վաղարշի

քաղաքականութիւնը Հայ ապստամբներուն հանդէպ եղաւ «քաղցրութեամբ եւ սիրով նուաճել» զանոնք: Այդ հաշտարար մօտեցումով եւ Վահան Մամիկոնեանի անդրդուելի հաւատքին եւ իմաստուն ռազմավարութեան չնորհիւ կայացաւ Նուարսակի համաձայնութիւնը:

Վահան Մամիկոնեան կը նկարագրուի Ղազար Փարպեցիէն որպէս «այր մտացի, առողջախորհուրդ եւ բարեսէր· յոր գործ եւ ձեռն արկանէր գործել՝ Տէր յաջողէր ի ձեռս նորա եւ զօրանայր:» Արքունի Դռնէն ղրկուած գործակալներն անգամ զայն կը սիրէին եւ կը պատուէին: Անոնք Պարսից Թագաւորի ներկայութեան կը «գովէին լաւութիւն»ը այս մարդուն: Պերոզ Թագաւորն իսկ ի վերջոյ «պատիւ արժանի» կը համարէր ապստամբ Վահան Մամիկոնեանը:

Ահա այսպիսի հակառակորդի մըն էր որ Պարսից Վաղարշ Թագաւորի ներկայացուցիչ Նիխոր, գալով հայկական հողէ ներս երկու պատգամաւորներ ղրկեց անոր բանակատեղին, յայտնելու Վահան Մամիկոնեանին թէ ինք՝ Նիխոր հրովարտակ մը բերած է Վաղարշ Թագաւորէն, «զձեզ խաղաղութեամբ նուաճելու» մտքով, եւ հրաւիրեց Վահան Մամիկոնեանն ու անոր հետեւորդները որ գան, լսեն հրովարտակի պարունակութիւնը, եւ «ընտրեն ինչ որ բարի է»:

Վահան Մամիկոնեան զիչեր մը սպասցուց Նիխորի պատգամաւորները, եւ որպէս զի վստահ լինին իր հրամանատարութեան ներքեւ կռուող ուխտապահ նախարարներն եւ այրուձին թէ զաղտնի բանակցութեանց պիտի չձեռնարկէր ինք, հրամայեց Հայ զինուորներուն իր մօտ հաւաքուիլ, եւ բոլորին ի լուր բարձրաձայն կրկնել տուաւ Պարսիկ պատգամաւորներուն բերնով, Վաղարշ Թագաւորի եւ Պարսիկ աւագանիին Հայոց ուղղած պատգամը:

Յաջորդ օր, Վահան Մամիկոնեան իր զինակիցներուն հետ խորհրդակցելէ ետք ատեան կազմեց, ուր ներկայ եղան Նիխորի պատգամաւորները, եւ անոնց միջոցաւ հետեւեալ երեք պահանջները հաղորդեց Նիխորին·–

1· Հայերս թողէ՛ք մեր հայրենի եւ բնիկ օրէնքին մէջ: Ոեւէ Հայ մարդ մի՛ վերածէք մոգի: Ատրուշաններ վերցուցէ՛ք Հայաստանէն, եւ թոյլ մի՛ տաք որ անպիտան մարդիկ եկեղեցին անարգեն: Արտօնեցէ՛ք որ Հայ մարդիկ իրենց քրիստոնէութիւնը համարձակ եւ աներկիւղ պաշտեն ուր որ կամենան:

2· Պարսից երկրի գործերու յաջող ընթացքին ի սէր, զատորոշեցէ՛ք ձեր լաւը վատթարէն, պիտանին՝ անպիտանէն: Գնահատեցէ՛ք այն որ պատուական, քաջ եւ օգտակար է, եւ արհամարհեցէ՛ք եւ առ ոչինչ համարեցէք վատն ու անպիտանը: Սիրեցէ՛ք վաստակաւորը, ձեզի մօտեցուցէք իմաստուն խորհրդատու, իսկ անմիտները հրապարակէն հալածեցէ՛ք:

3· Պարսից Թագաւորը իր իսկ աչքերով եւ ականջներով պէտք է ստուգէ խնդիրներու իսկութիւնը, եւ պէտք չէ դատէ սուտ խօսքերու հաւատալով: «Այն Թագաւորը որ իր առողջ աչքերովը կը նայի եւ աննախանձ լսողութեամբ մտիկ կ'ընէ եւ արդար խօսքերով կը խօսի իր ծառաներուն հետ, կ'ունենայ կենսունակ ծառաներ որոնք չեն ճանճրանար աշխատանքէ, այլ առաւել եւս աշխատելով կը ջանան բարին աճեցնել· այդ կերպով ո՛րքան կը չէննայ երկիրը, եւ այդ երկրին տէրը ամէն օր կը չքեղանայ եւ կը պայծառանայ»:

Վահան Մամիկոնեան պահանջեց որ Պարսիկ պատգամաւորները Նիխորին յայտնեն թէ վերոյիշեալ պահանջներու ընդունման մասին գրաւոր եւ կնքուած պատասխան պէտք է տրուէր ուխտապահ Հայոց: Պատգամաւորներուն Նիխորի մօտ վերադարձին առթիւ Վահան իր ուխակիցներէն հինգ հոգի ընկերացուց անոնց: Նիխոր ուրախութեամբ ընդունեց Հայ պատգամաւորները, զանոնք մեծարեց ընթրիքով, ի

մեծ յուսախաբութիւն Նիխորի ատեանին մէջ տեղ գտած հաւատուրաց Հայերուն: Լսելով երկու Պարսիկ պատգամաւորներու տուած զեկոյցը Վահան Մամիկոնեանի երեք պահանջներու մասին, Նիխոր չքմեղանք գտաւ Վահան Մամիկոնեանի վրայ, պատահած ապստամբութեան պատճառ ցոյց տալով Պերոզ թագաւորի «չար բռնութիւնը», եւ մաղթեց որ աստուածները իրեն չնորհեն տեսնելու այն «օրը երբ Վահան իմ միջոցաւ նուաճուած, պիտի հնազանդի ծառայելու Պարսից»:

Նիխոր նամակ գրեց Վահան Մամիկոնեանին, վստահեցնելու զայն թէ Պարսից թագաւորն ու աւագանին լիովին գոհացում պիտի տան Վահանի պահանջներուն, եւ հրաւիրեց Վահանը որ փութայ գալ իր մօտ:

Վահան Նիխորի գրաւոր պատասխանը ստացաւ Պարսիկ պատգամաւորներու ձեռքով, եւ տեղեկացաւ թէ ինչպէս սիրով մեծարեց Նիխոր Հայ նախարարները: Ճամբայ ելաւ իր գունդով, որու անդամները այլեւս տեղեակ բանակցութեան արդիւնքին, «կամաւ եւ ցնծալից սրտով կ'երթային Նիխորի մօտ:» Արտազ գաւառը հասնելուն, Վահան Մամիկոնեան իր գունդին հետ կանգ առաւ եւ խօսնակ ղրկեց Նիխորին, յայտնելու թէ մօտեցած է, եւ ապահովութեան համար «աւագ Պարսիկներ եւ ականաւոր տոհմերու» պատկանող ներկայացուցիչներ ուզեց, անձեր որոնք պէտք էր մնային Հայ զօրքի հսկողութեան ներքեւ Վահանի եւ Նիխորի տեսակցութեան միջոցին: Նիխոր անվարան ղրկեց ութ բարձրաստիճան Պարսիկներ, որոնց ժամանումին Վահան Մամիկոնեան ուրախութեամբ ընդունեց զանոնք· յաջորդ օր յանձնեց զանոնք իրեն հաւատարիմ մարդոց, հրամայելով որ պատիւով վարուին պատանդներուն հետ: Վահան Հայ զինուորներու գունդ մը հետը առած, մօտեցաւ Նուարսակ գիւղին ուր Նիխոր կը սպասէր իրեն, պատուիրած ըլլալով Հայ զինուորներուն ընթանալ այնպէս ինչպէս պիտի ընթանային պատերազմի երթալու պահուն: Որոշ կէտի մը Վահան հրահանգ տուաւ Հայ զօրքին հնչեցնել պատերազմական փողերը: «Հնչող փողերու ձայնի սաստկութենէն երկիրը կը թնդար· որու վրայ Նիխորի զինուորները զարհուրած, կարծեցին թէ Վահան Մամիկոնեան խաբէութեամբ եկած է իրենց վնասելու, եւ ոչ թէ սիրով եւ խաղաղութեամբ հպատակելու»: Նիխորի կողմէ Վահանը դիմաւորելու ղրկուած աւագները Վահանին բերին դիտողութիւն մը՝ Պարսկական բանակատեղիին մէջ ուր այլեւս կը գտնուէին Վահան Մամիկոնեան եւ իր զինուորները, միայն Պարսից սպարապետը իրաւունք ունէր փող հնչեցնելու: Հպարտ Վահան Մամիկոնեանի տուած պատասխանը յատկանշական է.– «Նախ զիս ծառայ ըրէ Պարսից Տիրոջ, եւ ապա առանց քեզմէ սորվելու գիտեմ Պարսից երկրի պատշաճութիւնները· զիս մոռացկոտ մի՛ համարեր, քանի որ չատոնց չէ որ հեռացած եմ ձեզմէ»:

Յաջորդ արեւածագին Վահան Մամիկոնեան եկաւ Նիխորի ատեանը, իր ուխտակից նախարարներով: Ողջագուրումով եւ «ցնծալից ուրախութեամբ» ընդունեց Նիխոր Հայոց սպարապետը, փոխանցեց անոր Պարսից Վաղարշ թագաւորի եւ աւագանիին ողջոյնը, եւ «յոյժ սիրով, մի ըստ միոջէ» ողջունեց Հայ նախարարները եւ հայ զօրագունդի բոլոր անդամները, աւագ թէ կրտսեր: Հայ եւ Պարսիկ զինուորներ տեղ գրաւած ատեանին մէջ, լսեցին Նիխորի եւ Վահանի յայտարարութիւնները: Տեղի ունեցաւ ընթրիքով ընդունելութիւն: Նիխոր եւ Վահան չարունակեցին իրենց բանակցութիւնը առանձին, յաջորդ օրերուն, եւ Վահան յիշեցուց Նիխորին թէ անոր նամակով Հայոց խոստացուած իրաւունքները պէտք է Պարսից թագաւորին կնիքով հաստատուէին:

Մինչ այդ, Նիխոր յանկարծ լուր ստացած ըլլալով որ Պարսից Վաղարշ թագաւորի եղբօրորդին ապստամբած է, յայտնեց Վահանին թէ հարկադրուած է վերադառնալ արքունիք, եւ թելադրեց Վահանին որ ի նշան հաւատարմութեան, Հայ զօրագունդ մը ղրկէ Պարսկաստան կռուելու Վաղարշի հաւատարիմ բանակի կողքին: Վահան կազմեց Հայոց այրուձիէն գունդ մը, որու հետ Պարսից Դուռը ղրկեց իր նահատակ

եղբօր Վասակ Մամիկոնեանի որդին Գրիգորը: Ինք վերադարձաւ Հայոց մայրաքաղաք Դուին, չնորհակալութեան պատարագը մատոյց Աստուծոյ, եւ ըստ իր սովորութեան պատարագին առթիւ աղքատներուն ողորմութիւն տուաւ, եւ ապա ուրախութիւն սարքեց:

Վաղարշ թագաւորի եղբօրորդւոյն ապստամբութիւնը չուտով ճզմուեցաւ, եւ Վահան Մամիկոնեան իր բոլոր ուխտակից նախարարներով եւ այրուձիով ճամբայ ելաւ դէպի Պարսից Վաղարշ թագաւորի Դուռը: Վաղարշ յսելէ ետք Վահան Մամիկոնեանի բացատրութիւնները, հրապարակաւ յայտնեց թէ ներած է Հայոց՝ իրենց գործած ապստամբութեան համար «զոր Պերոզի բռնութեան պատճառաւ գործած էին»: Հայ ուխտակից նախարարներուն ուղղելով խօսքը, Վաղարշ յայտարարեց թէ «ինչ որ խօսեցաւ մեր առջեւ՝ ձեր Վահանը, ձեզի թող տրուի մեր դիրով եւ կնիքով ամէն ձեր խնդրածները, այսօրուանէ մինչեւ յաւիտեան»: Հայ ուխտապահ նախարարներն ալ թագաւորէն ստացան իրենց պատչաճ պատիւներն ու իրաւունքները, «ըստ անձին արժանաւորութեան»:

Վաղարշ թագաւորէն խաղաղութեամբ հրաժեշտ առնելով Վահան Մամիկոնեան եւ իր հետեւորդ ուխտապահ նախարարները վերադարձան Հայաստան, ուր դիմաւորուեցան հանդիսաւոր կերպով Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսէն, խաչի նշանով եւ Ս. Գրիգոր «ճգնազգեաց նահատակի նչխարներով», եւ ստացան հայրապետին ողջոյնն ու օրհնութեան համբոյրը: Վահան Մամիկոնեան Դուին հասնելէն առաջ գնաց Վաղարշապատ, ուր օրերով իր ուխտը եւ նուիրատուութիւնը կատարեց Կաթուղիկէ սուրբ եկեղեցիին –իմա՝ Ս. Էջմիածին– մէջ, նահատակեալ կոյսերու վկայարաններուն մէջ, եւ հոգաց աղքատներու պէտքերը:

Տարին չանցած, Հայաստանի նոր մարզպան իմաստուն Անդեկան պարսիկին իսկ յանձնարարութեամբ Վաղարշ թագաւոր հրովարտակով Մամիկոնեան նախարարական տան տէր եւ Հայոց զօրավար Վահան Մամիկոնեանը նշանակեց մարզպան Հայաստանի:

Դեսպանին ձեռքէն մարզպանութեան պաշտօնի հրովարտակը ստանալուն առթիւ, Վահան Մամիկոնեանի առաջին գործը եղաւ Աստուծոյ տունը երթալ, չնորհակալութեան աղօթք մատուցանելու: Դէպի եկեղեցի գրոհ տուաւ ժողովուրդի երկսեռ բազմութիւնը: «Եկեղեցին բաւական չըլլալով ընդունելու բոլորը, լեցուեցան եկեղեցւոյ դուրսի սրահները, փողոցները եւ շուրջի հրապարակները»:

Երեւակայել միայն կարելի է թէ այդ ուրախ եւ աղմկալի բազմութեան մէջ քանիներու ականջին լսելի եղան սուրբ Յովհաննէս Մանդակունի կաթողիկոսին գոհաբանական ուղերձի բառերը:

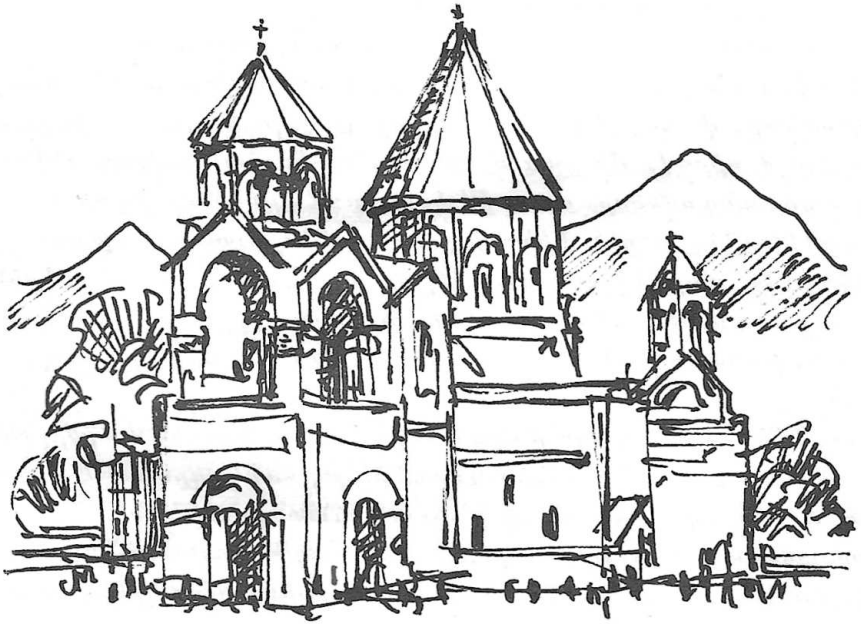

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ VARTANANTZ

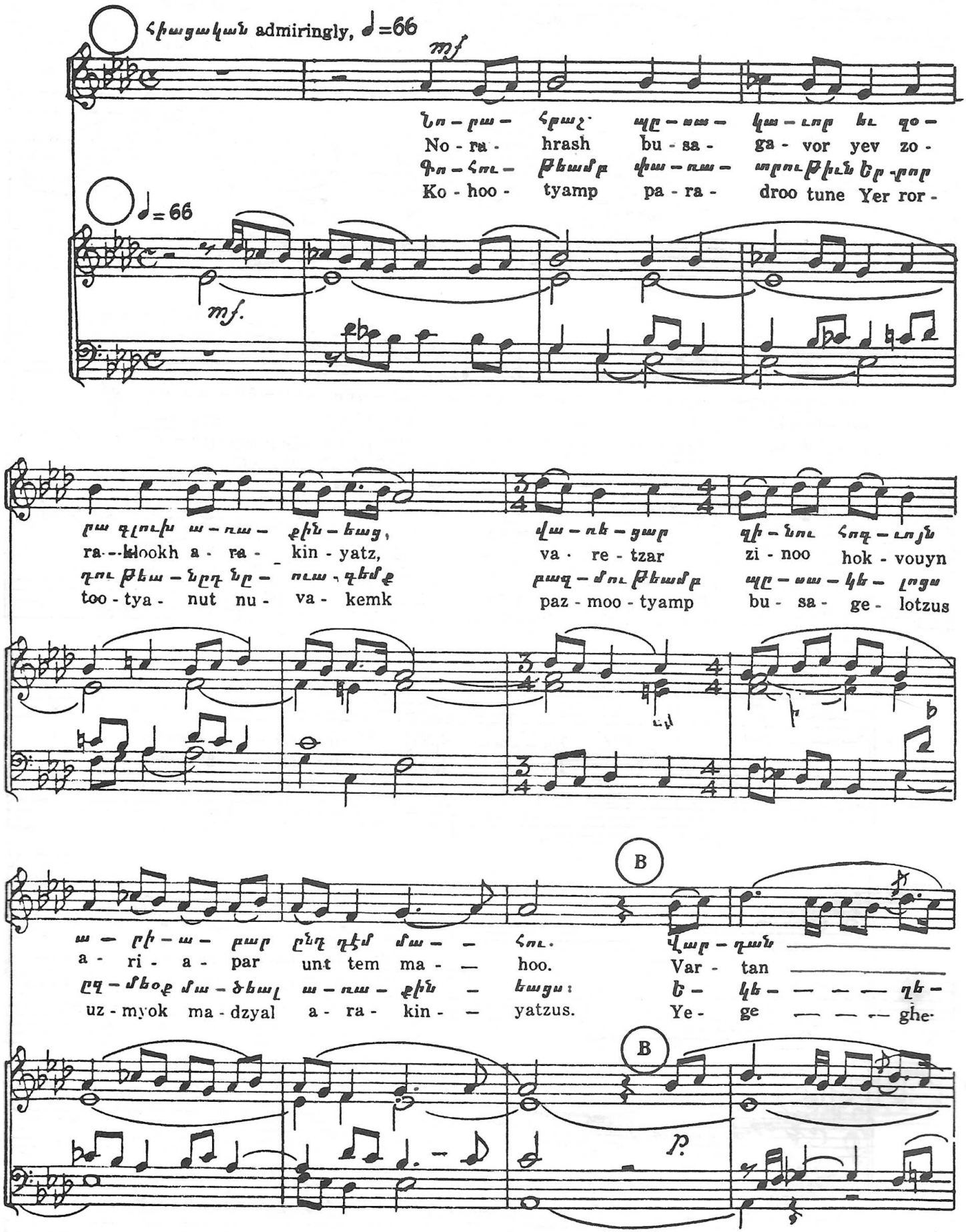

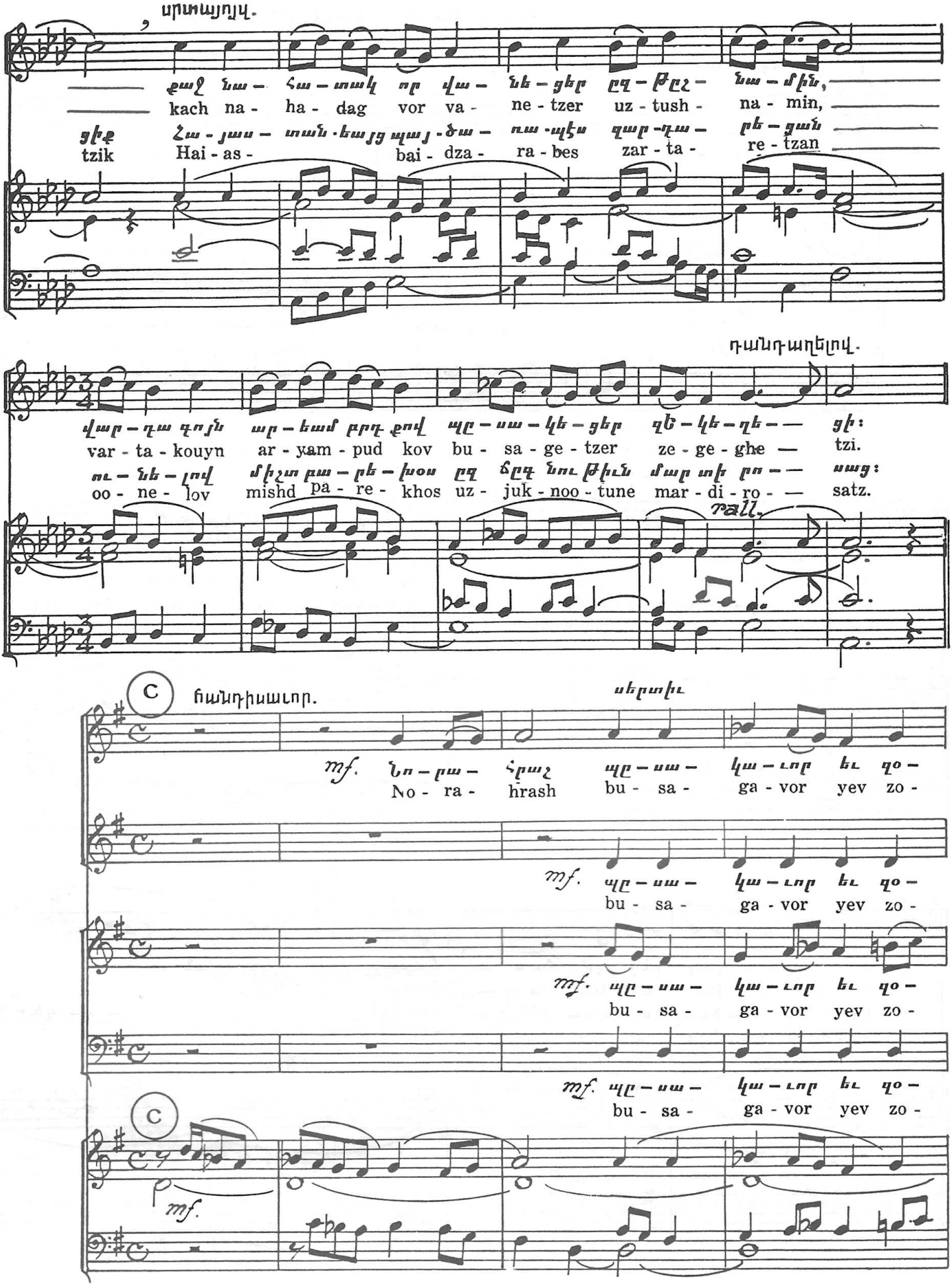
արտայոյտ.
քալ նա – հա – տակ որ վա – նե – ցեր ըզ – քըշ – նա – մին,
kach na - ha - dag vor va - ne - tzer uz - tush - na - min,
ցէք Հա - յաս – տան · եայց պայ - ծա – ռա - պէս զար - դա – րե – ցան
tzik Hai - as - bai - dza - ra - bes zar - ta - re - tzan
դանդաղելով.
վար – դա գոյն ար – եամ բրդ քով պը – սա – կե – ցեր զե – կե – ղե – ցի:
var - ta - kouyn ar - yam - pud kov bu - sa - ge - tzer ze - ge - ghe — tzi.
ու – նե – լով մի չտ բա – րե – խօս ըզ ճըգ նու թիւն մար տի րո – սաց:
oo - ne - lov mishd pa - re - khos uz - juk - noo - tune mar - di - ro - satz.
rall.
C
հանդիսաւոր.
սերտիւ
mf. Նո – րա – հրաշ պը – սա – կա – ւոր եւ զո –
No - ra - hrash bu - sa - ga - vor yev zo -
mf. պը – սա – կա – ւոր եւ զո –
bu - sa - ga - vor yev zo -
mf. պը – սա – կա – ւոր եւ զո –
bu - sa - ga - vor yev zo -
mf. պը – սա – կա – ւոր եւ զո –
bu - sa - ga - vor yev zo -
C
mf.

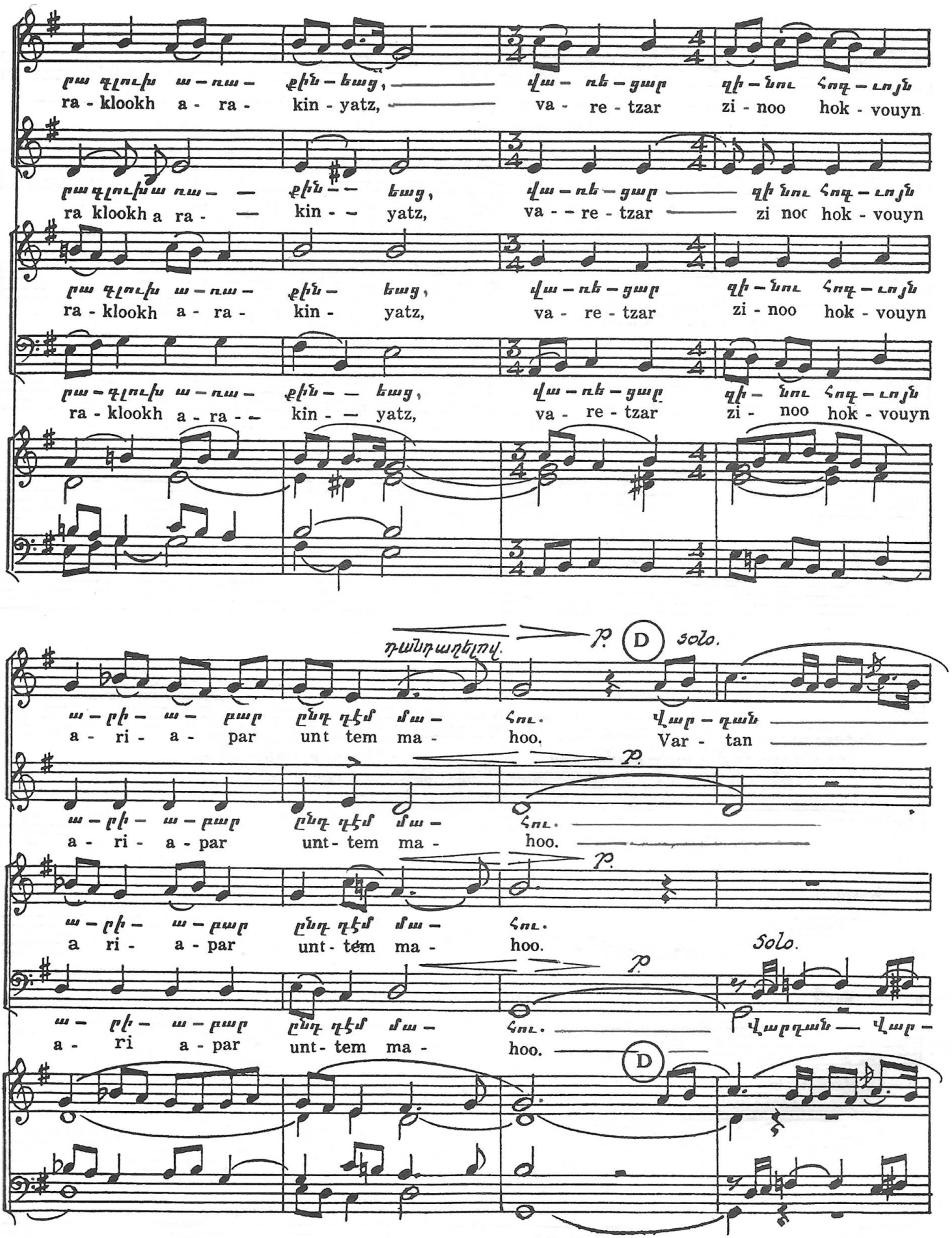
ra - klookh a - ra - kin - yatz, va - re - tzar zi - noo hok - vouyn
ra klookh a ra - kin - - yatz, va - - re - tzar zi noo hok - vouyn
ra - klookh a - ra - kin - yatz, va - re - tzar zi - noo hok - vouyn
ra - klookh a - ra - - kin - - yatz, va - re - tzar zi - noo hok - vouyn
դանդաղելով.
p.
D
Solo.
a - ri - a - par unt tem ma - hoo. Var - tan
a - ri - a - par unt - tem ma - hoo.
a ri - a - par unt - tem ma - hoo.
a - ri a - par unt - tem ma - hoo. Վարդան — Վար -
D

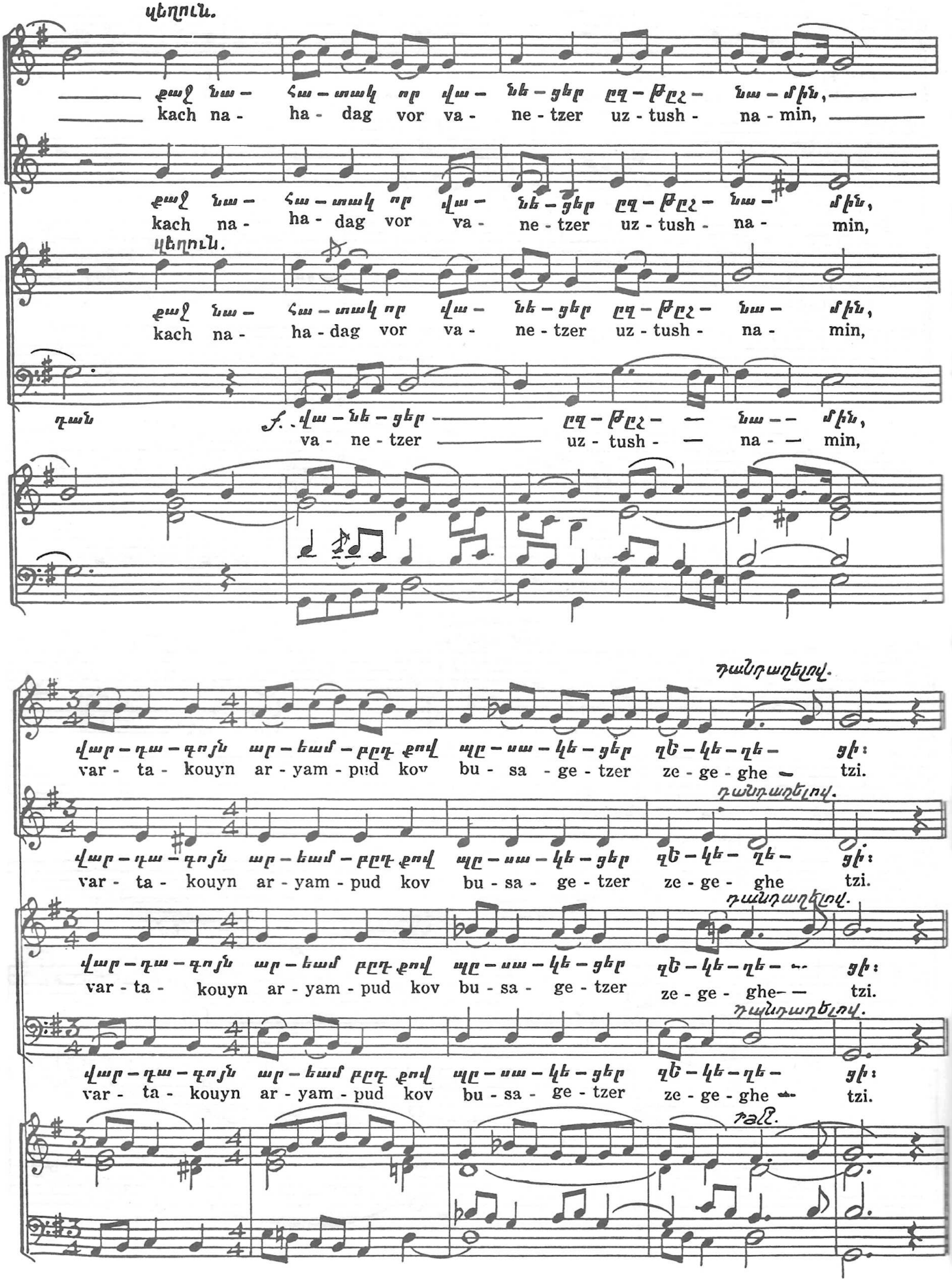
կեղուն.
քաջ նա – հա – տակ որ վա – նե – ցեր ըզ – թըչ – նա – մին,
kach na - ha - dag vor va - ne - tzer uz - tush - na - min,
կեղուն.
քաջ նա – հա – տակ որ վա – նե – ցեր ըզ – թըչ – նա – մին,
kach na - ha - dag vor va - ne - tzer uz - tush - na - min,
դան
f. վա – նե – ցեր ըզ – թըչ – նա – մին,
va - ne - tzer uz - tush - na - min,
դանդաղելով.
վար – դա – գոյն ար – եամ – բըդ քով պը – սա – կե – ցեր զե – կե – ղե – ցի:
var - ta - kouyn ar - yam - pud kov bu - sa - ge - tzer ze - ge - ghe - tzi.
դանդաղելով.
վար – դա – գոյն ար – եամ – բըդ քով պը – սա – կե – ցեր զե – կե – ղե – ցի:
var - ta - kouyn ar - yam - pud kov bu - sa - ge - tzer ze - ge - ghe tzi.
դանդաղելով.
վար – դա – գոյն ար – եամ բըդ քով պը – սա – կե – ցեր զե – կե – ղե – ցի:
var - ta - kouyn ar - yam - pud kov bu - sa - ge - tzer ze - ge - ghe tzi.
դանդաղելով.
վար – դա – գոյն ար – եամ բըդ քով պը – սա – կե – ցեր զե – կե – ղե – ցի:
var - ta - kouyn ar - yam - pud kov bu - sa - ge - tzer ze - ge - ghe tzi.
դանդ.

ՀԱՅ ԴԻՒՑԱԶՆԻՆ

Խօսք՝ ՍՈՒՐԷՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆԻ Երաժշտութիւն՝ ԳԵՂՈՒՆԻ ԶՊԶԵԱՆԻ

(Խառն քառաձայն, կամ մանկական երգչախումբի համար՝ դաշնամուրի նուագակցութեամբ)

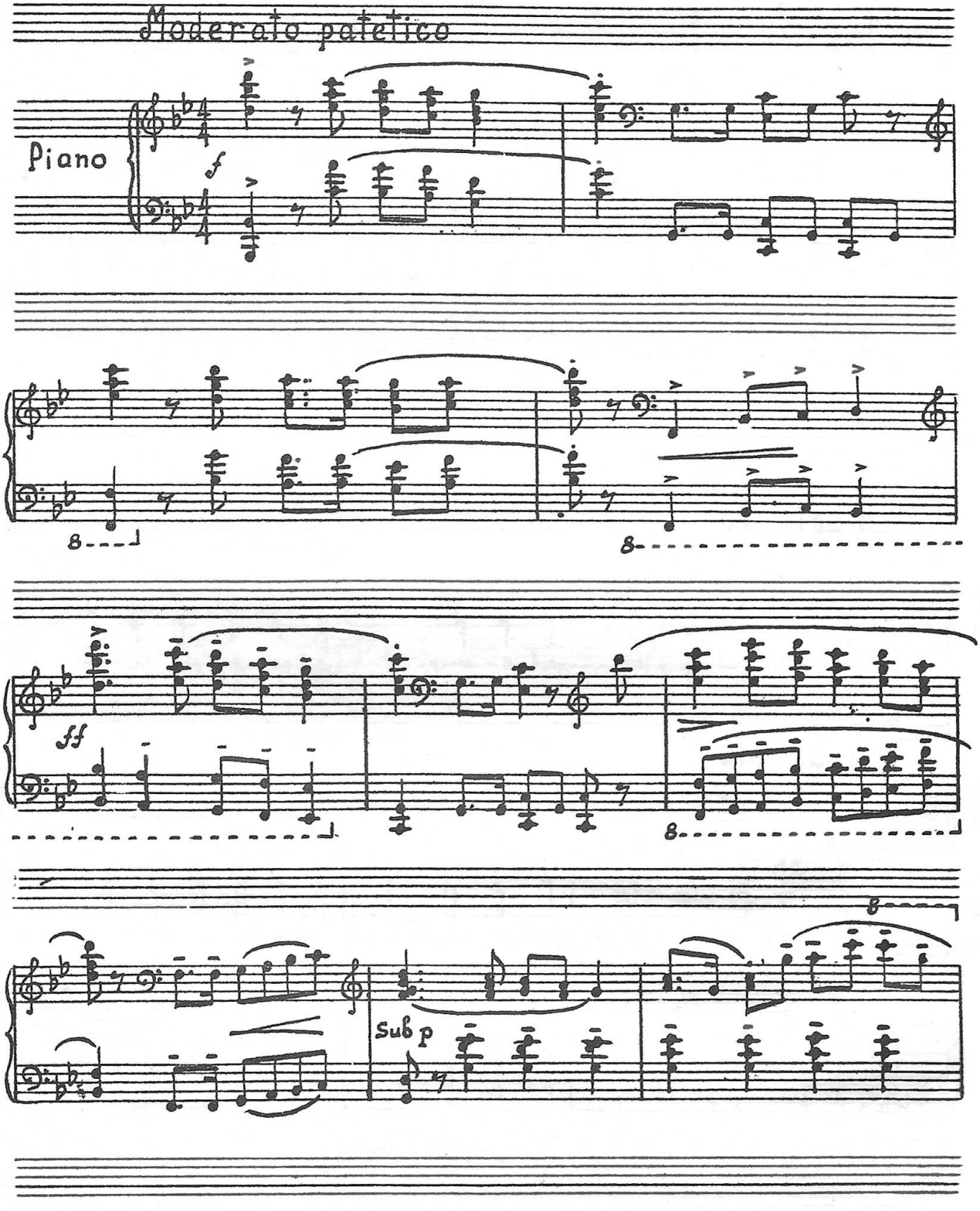

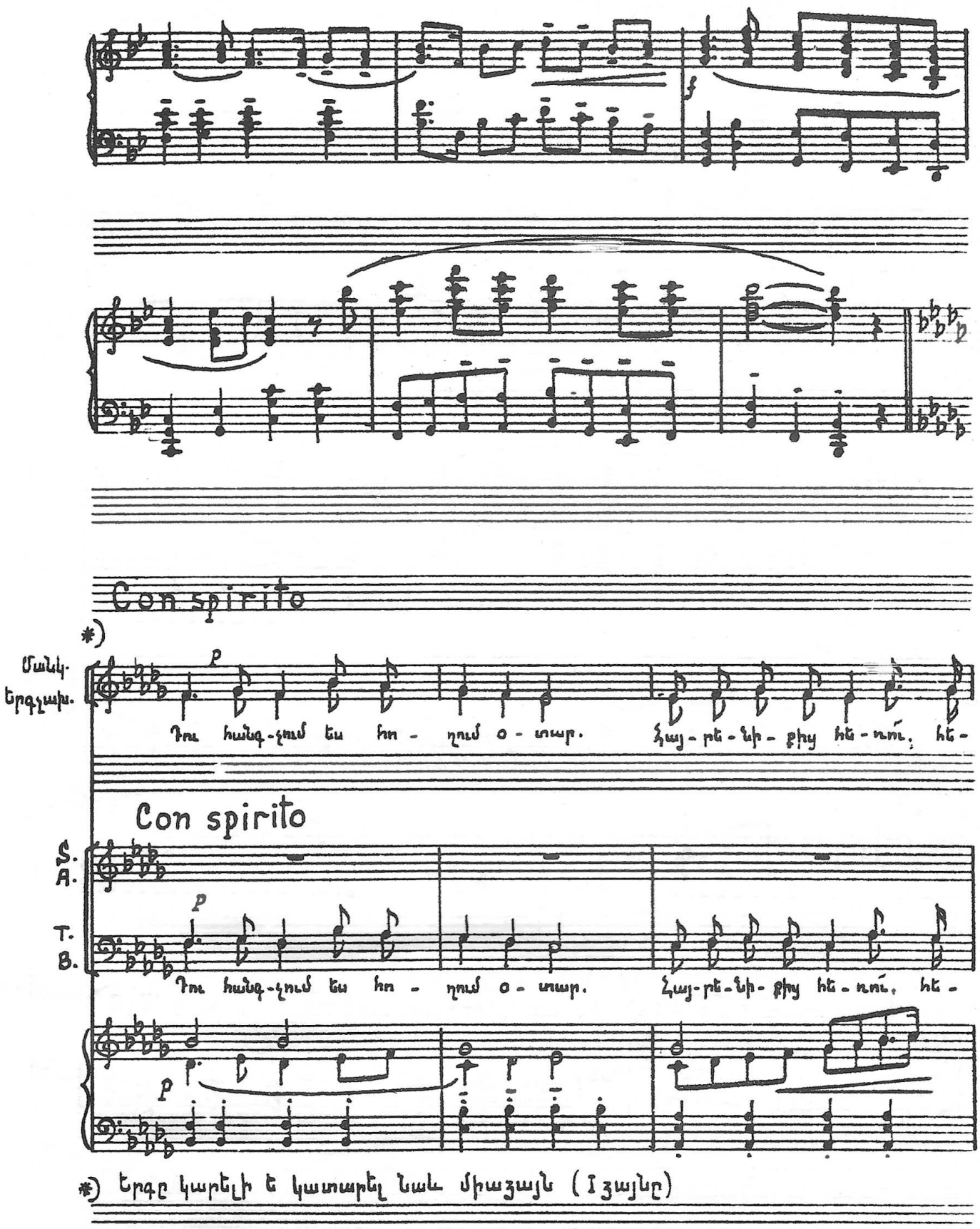

*) Երգը կարելի է կատարել նաև միաձայն (I ձայնը)

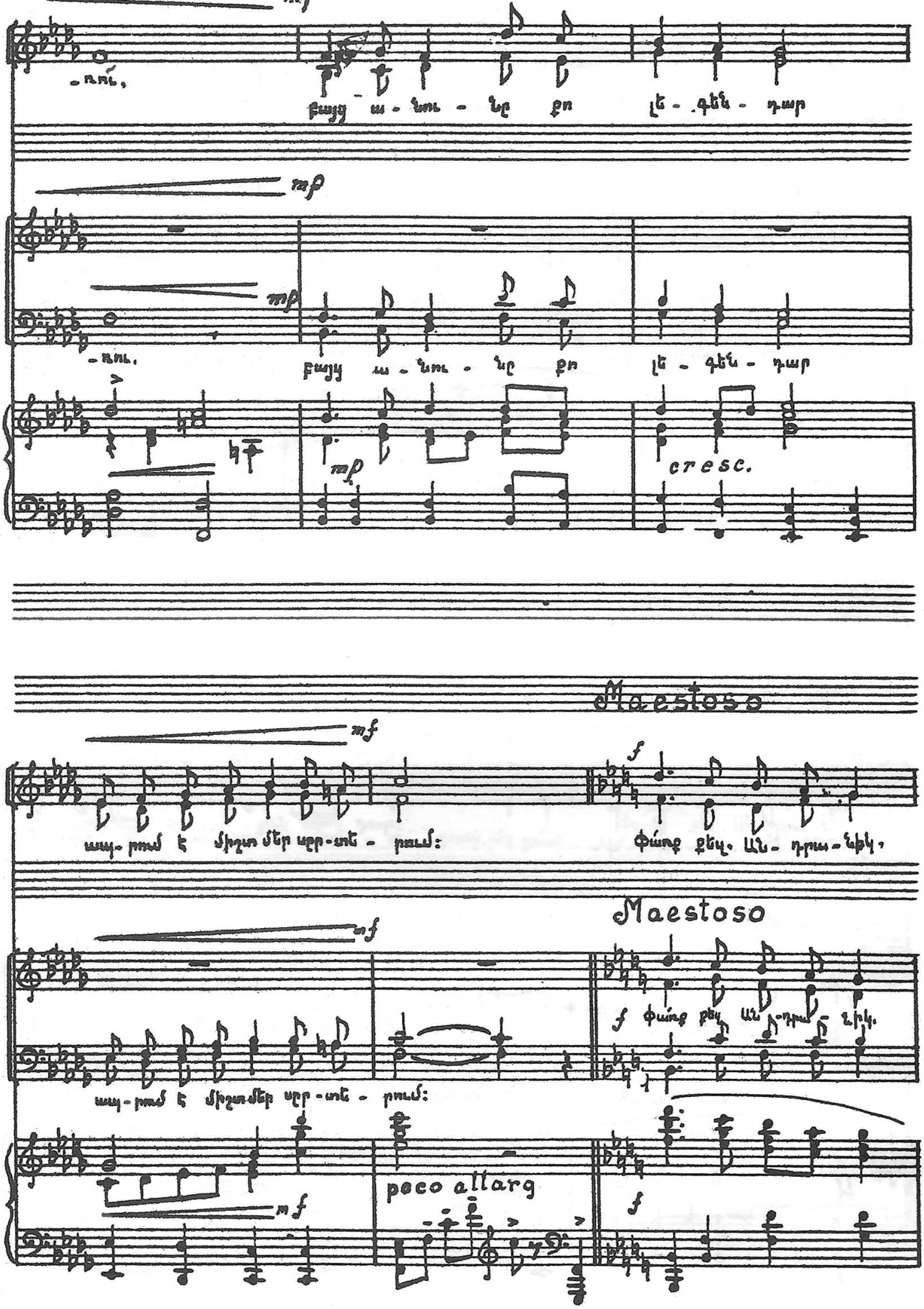
mp
mp
mp
cresc.
Maestoso
mf
Maestoso
mf
f
f
mf
poco allarg
f

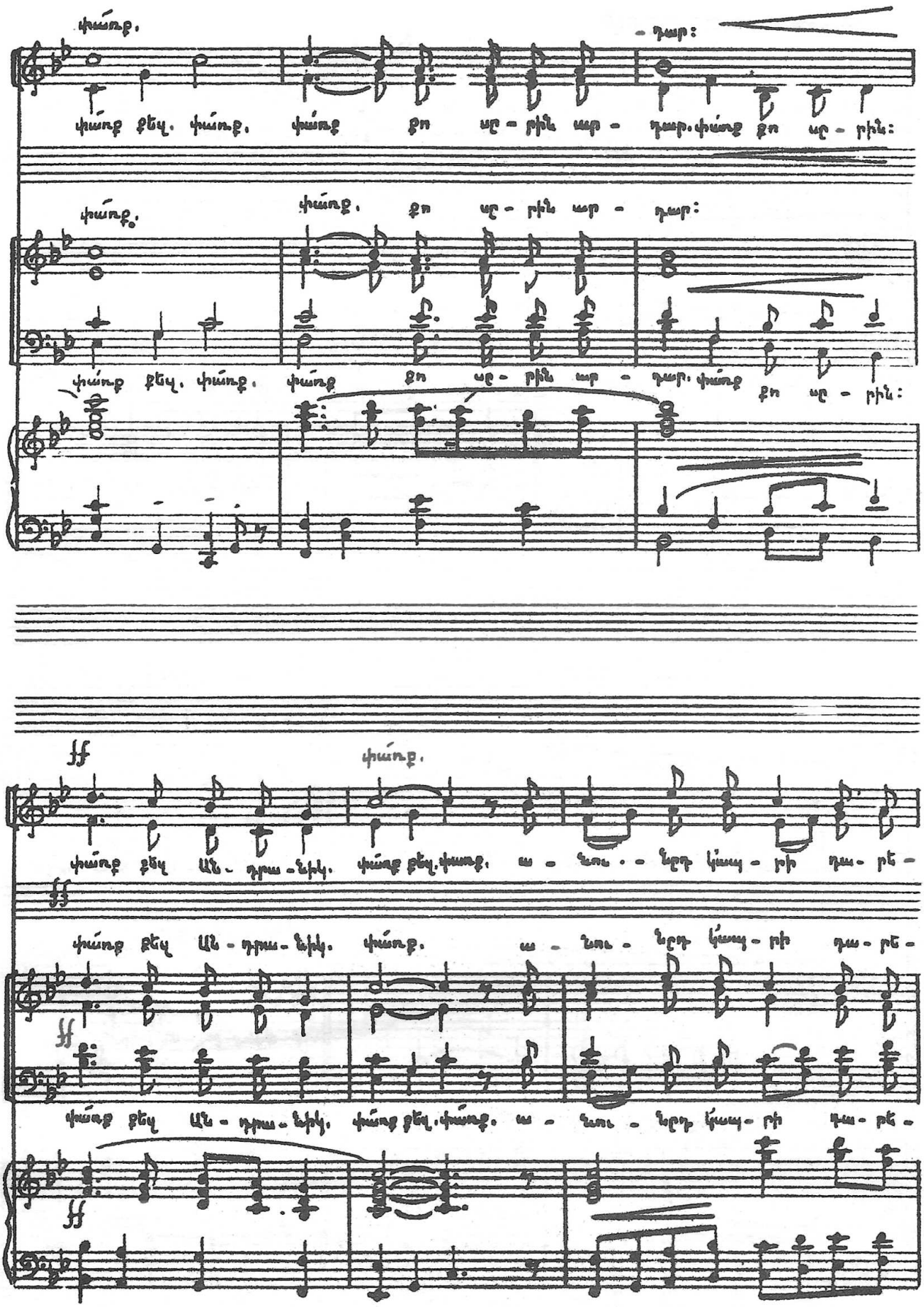
փա՜ռք.
- դար:
փա՜ռք քեզ. փա՜ռք. փա՜ռք քո սր - ին ար - դար. փա՜ռք քո սր - ին:
փա՜ռք.
փա՜ռք. քո սր - ին ար - դար:
փա՜ռք քեզ. փա՜ռք. փա՜ռք քո սր - ին ար - դար. փա՜ռք քո սր - ին:
ff
փա՜ռք.
փա՜ռք քեզ Ան - դրա - նիկ. փա՜ռք քեզ. փա՜ռք. ա - շուռ - նըդ կ'ապ - րի դա - րե -
փա՜ռք քեզ Ան - դրա - նիկ. փա՜ռք. ա - շուռ - նըդ կ'ապ - րի դա - րե -
փա՜ռք քեզ Ան - դրա - նիկ. փա՜ռք քեզ. փա՜ռք. ա - շուռ - նըդ կ'ապ - րի դա - րե -

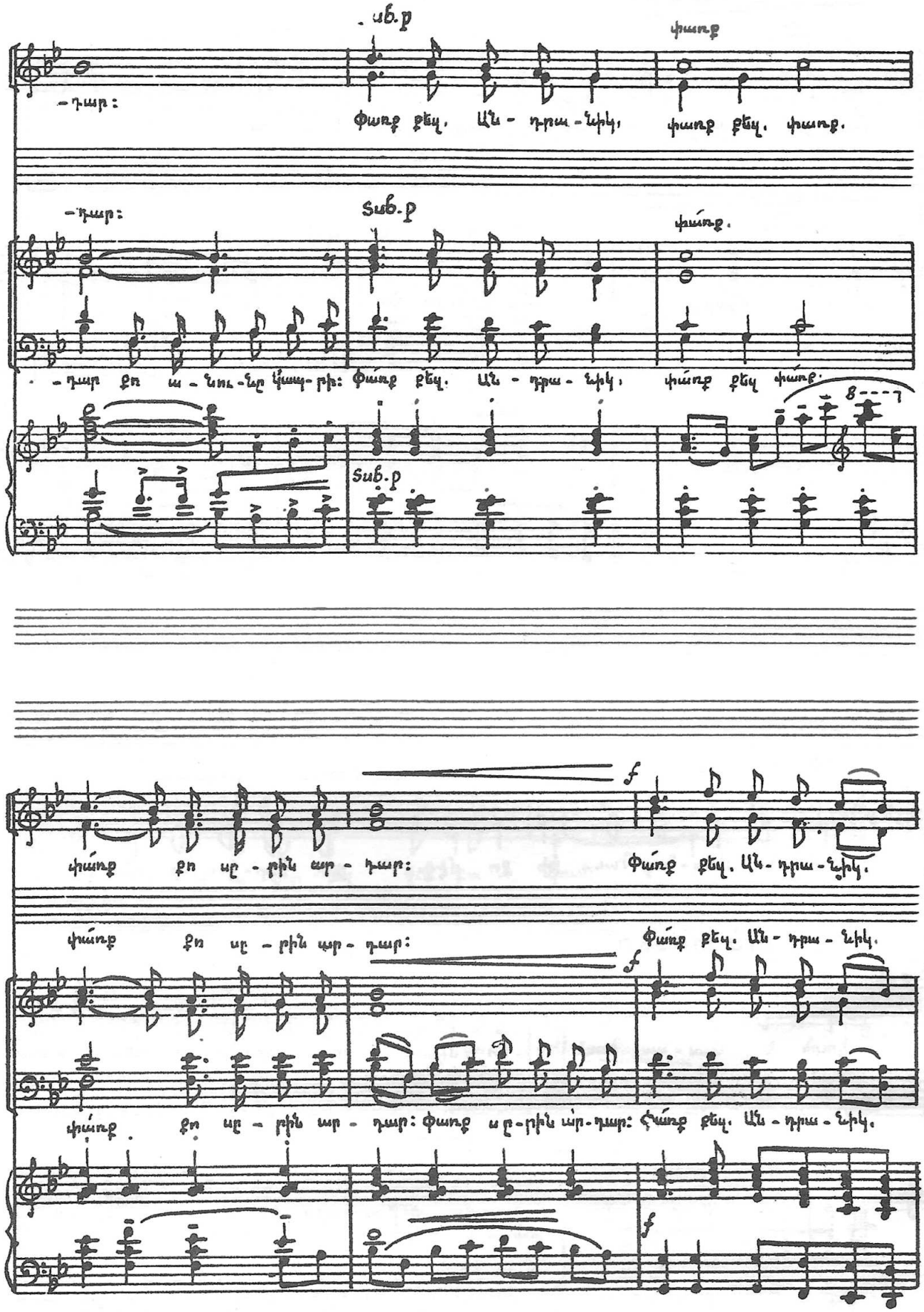
մեծ
փառք
-դար:
փառք քեզ, Ան - դրա - նիկ, փառք քեզ, փառք.
-դար:
Տաճ.
փա՛ռք.
. -դար քո ա - նուշ-նր կիսպ- րիս: փառք քեզ. Ան - դրա - նիկ, փա՛ռք քեզ փառք.
8
Sub.p
f
փա՛ռք քո սր - բին ար - դար:
Փա՛ռք քեզ. Ան - դրա - նիկ.
փա՛ռք քո սր - բին պր - դար:
Փա՛ռք քեզ. Ան - դրա - նիկ.
f
փա՛ռք քո սր - բին ար - դար: փառք սր - բին ար - դար: Փա՛ռք քեզ. Ան - դրա - նիկ.
f

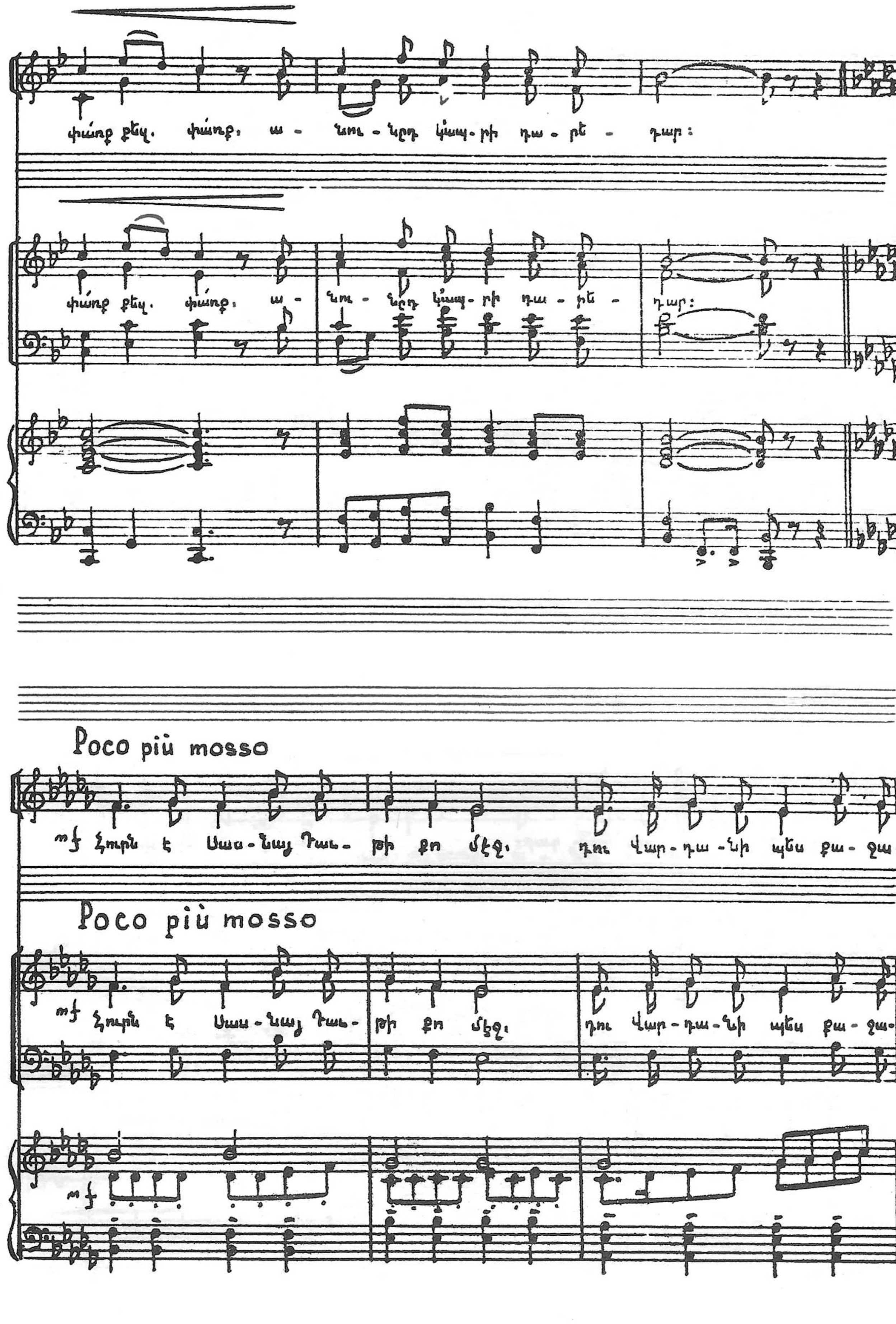
փոքր քէզ. փոքր. ա - նու - նըդ կապ - րի դա - րե - դար:
փոքր քէզ. փոքր. ա - նու - նըդ կապ - րի դա - րե - դար:
Poco più mosso
mf Ջուրն է Սաս - նայ Դաւ - թի քո մէջ. դու Վար - դա - նի պէս քա - ջա -
Poco più mosso
mf Ջուրն է Սաս - նայ Դաւ - թի քո մէջ. դու Վար - դա - նի պէս քա - ջա -
mf

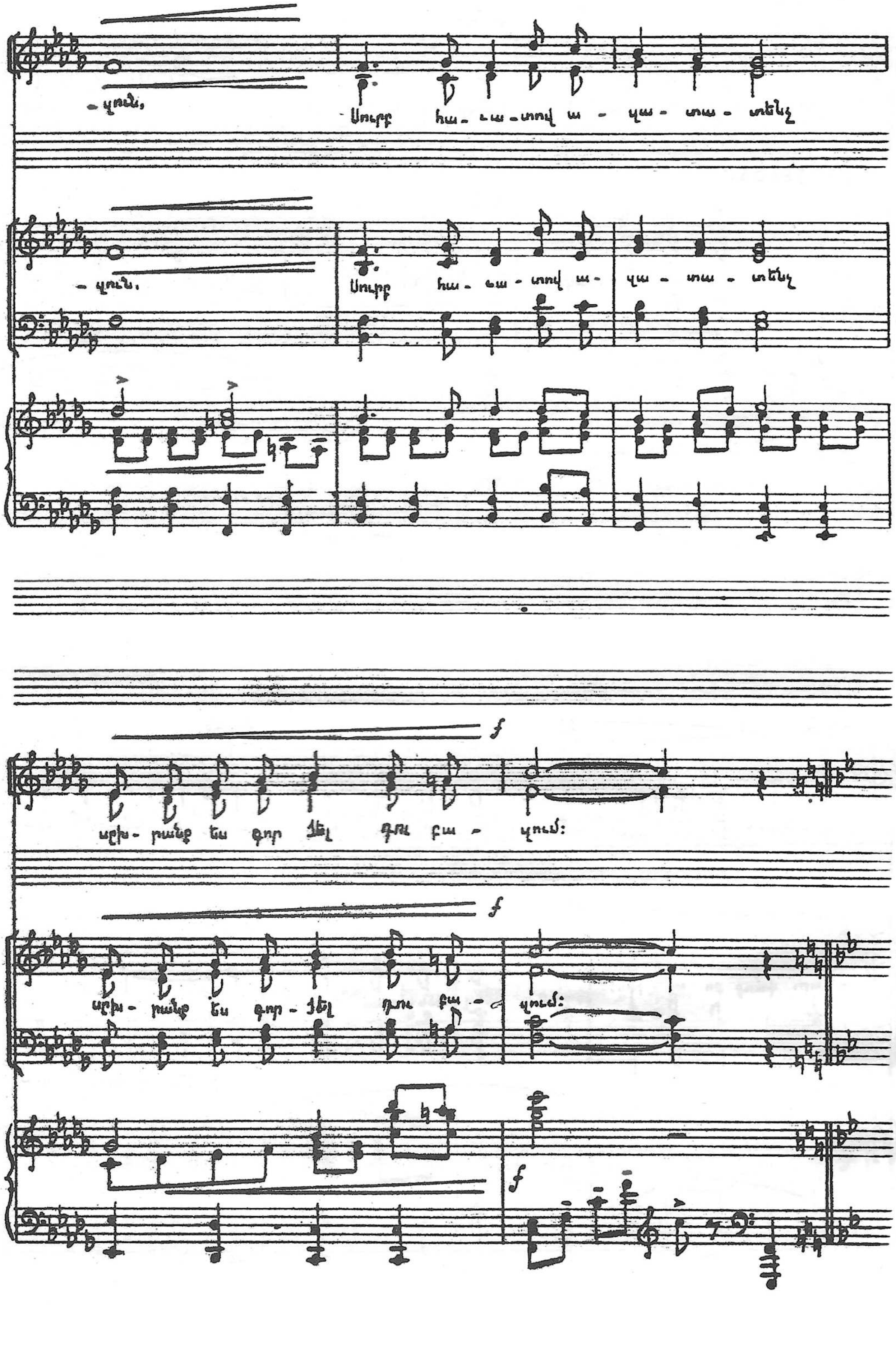
-վում,
Սուրբ հա-ւա-տով ա-պա-տա-նէնք
-վում,
Սուրբ հա-ւա-տով ա-պա-տա-նէնք
f
աշխ-տանք եւ գոր-ծել դու բա-կում:
f
աշխ-տանք եւ գոր-ծել դու բա-կում:
f

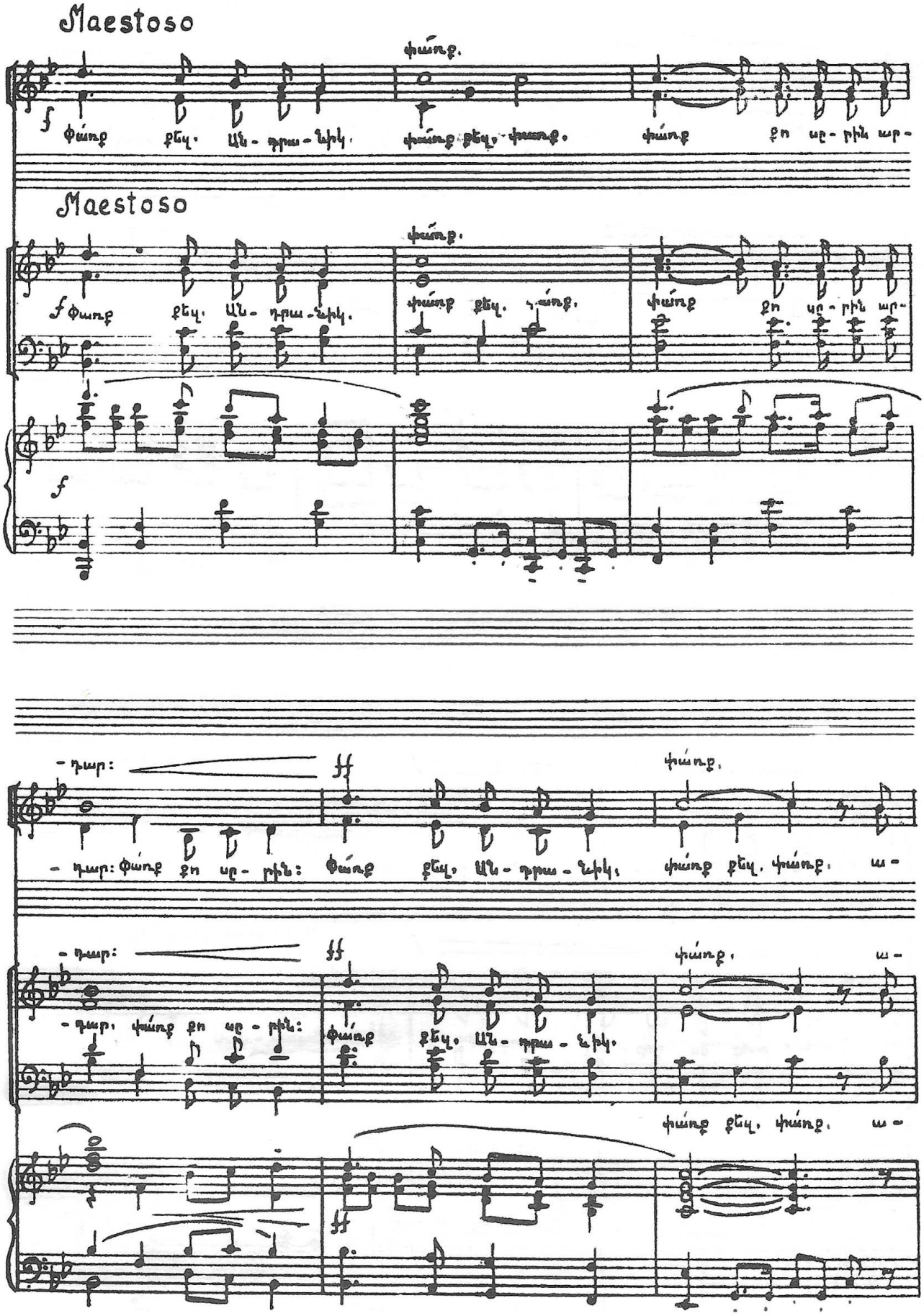
Maestoso
Maestoso

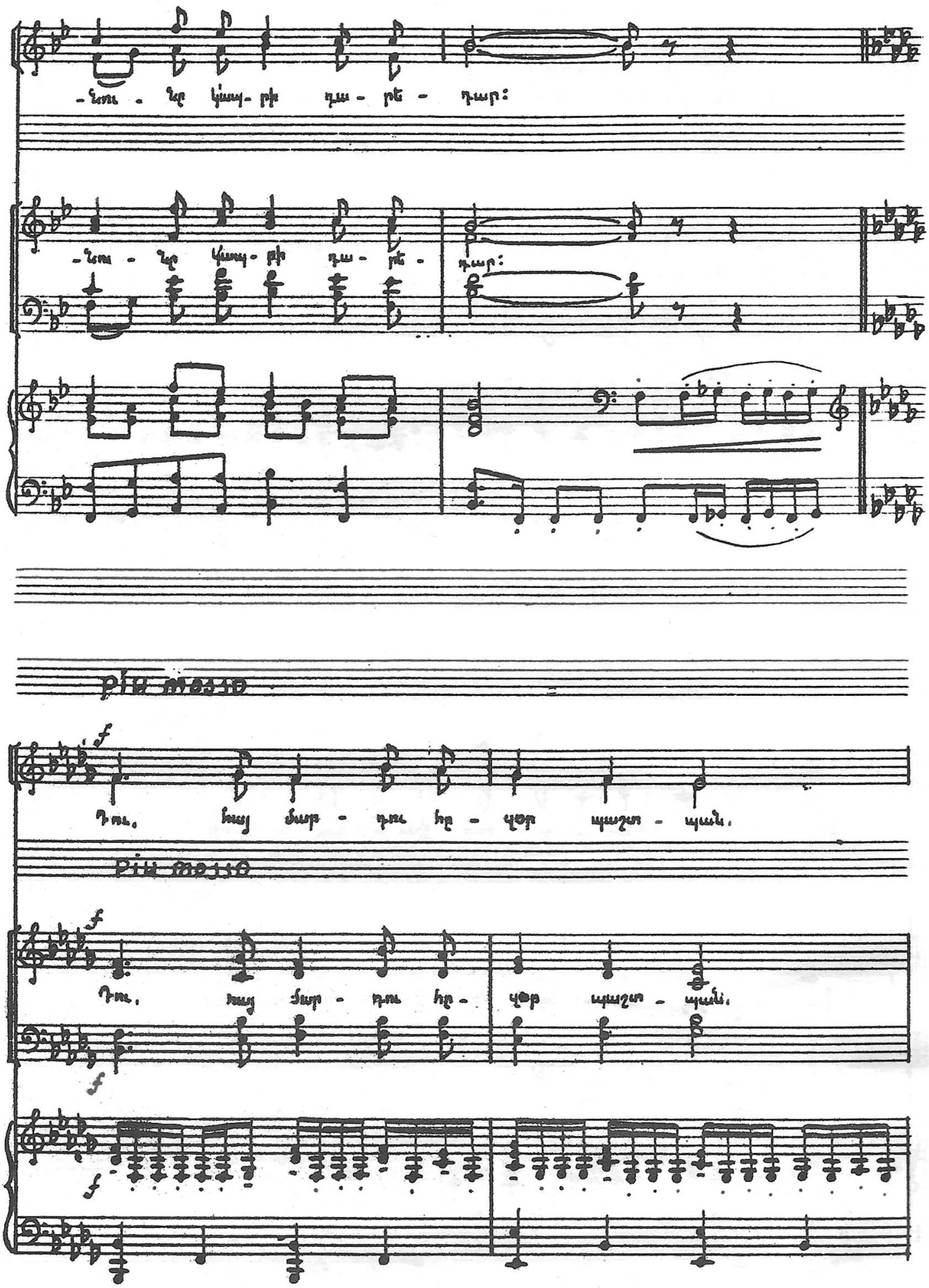

Più mosso
Più mosso
f

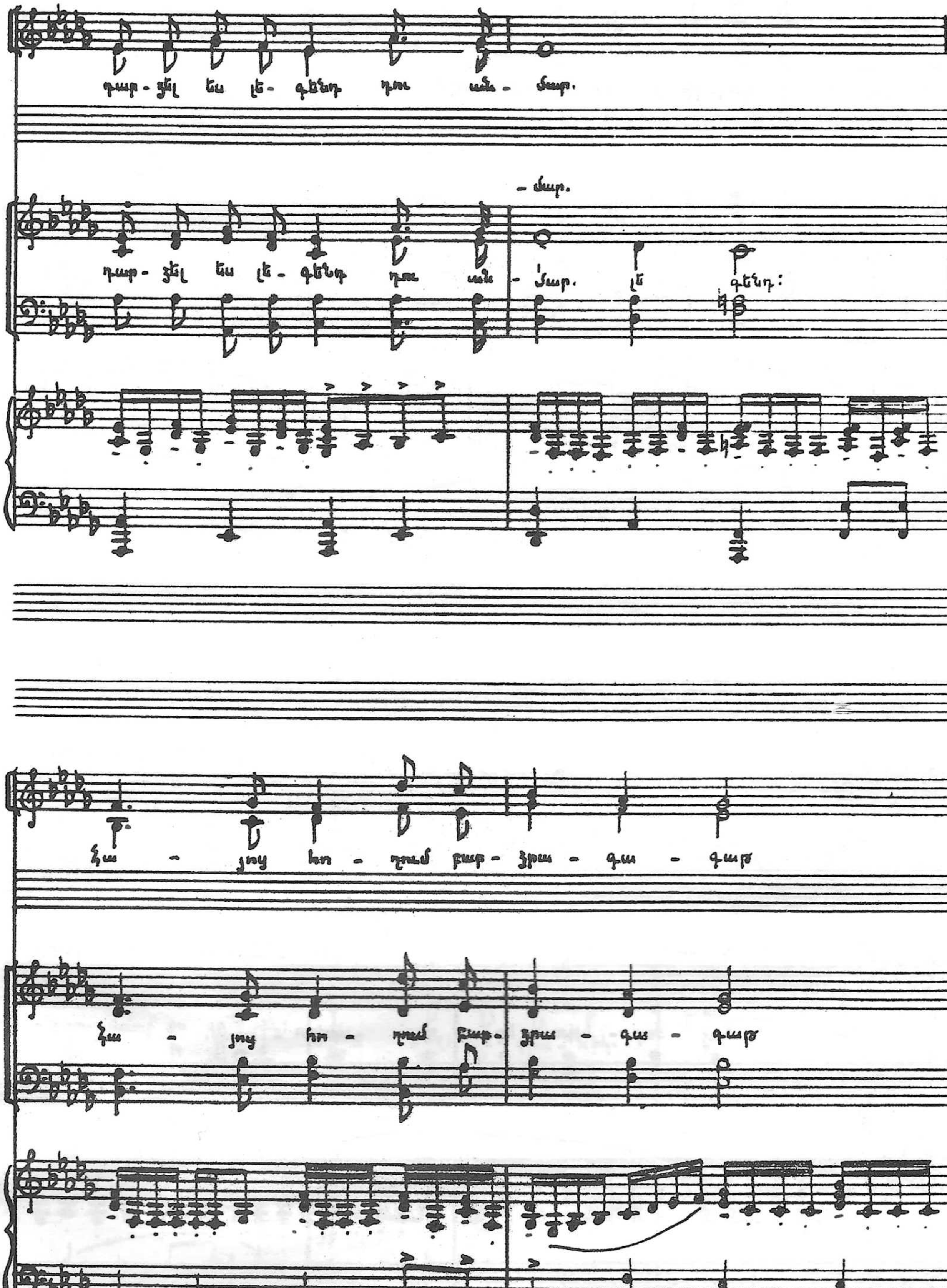
դար-ձել ես լե-գենդ դու ան-մար.
-մար.
դար-ձել ես լե-գենդ դու ան-մար. լե գենդ:
Հա - յոց հո - ղում Բար-ձրա - գա - գաթ
Հա - յոց հո - ղում Բար-ձրա - գա - գաթ

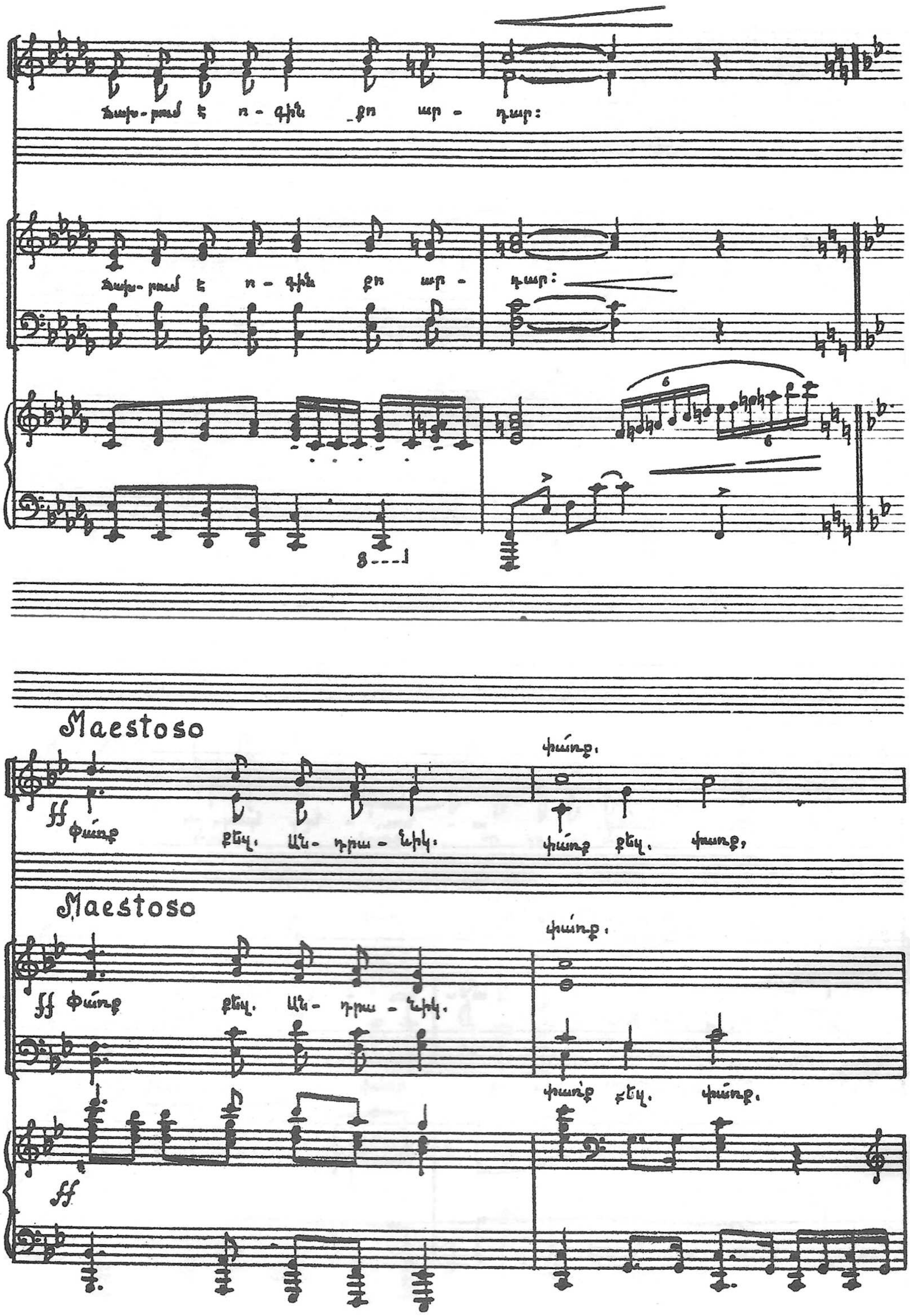
Maestoso
ff
Փառք
քեզ, Ան-դրա-նիկ.
փառք.
փառք քեզ. փառք,
Maestoso
ff Փառք
քեզ. Ան-դրա-նիկ.
փառք.
փառք քեզ. փառք.
ff

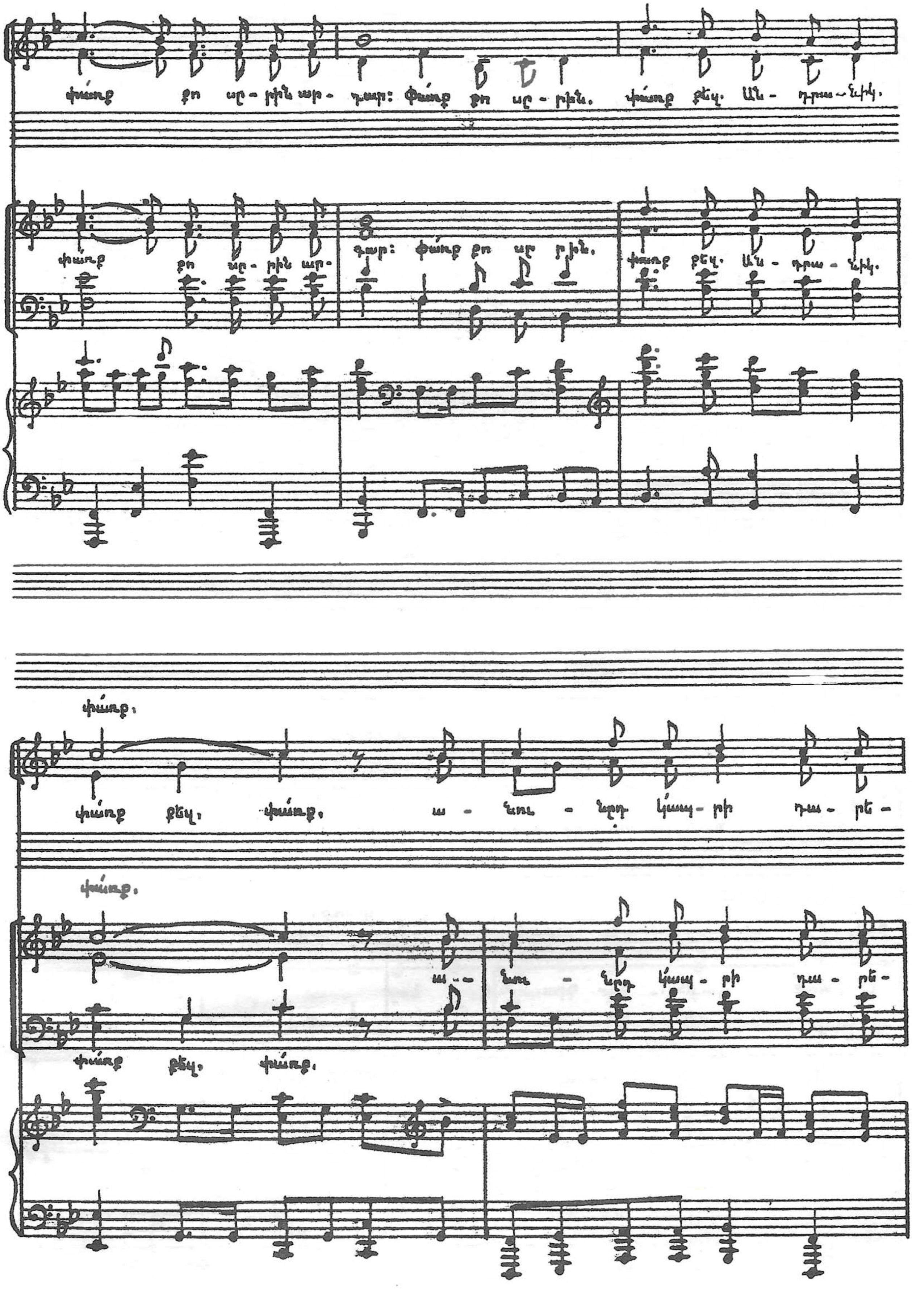

փա՛ռք քո աչ-քին ար-դար: Փա՛ռք քո աչ-քին. փա՛ռք քեզ. Ան-դրա-նիկ.
փա՛ռք քո աչ-քին ար-դար: փա՛ռք քո աչ-քին. փառք քեզ. Ան-դրա-նիկ.
փա՛ռք.
փա՛ռք քեզ, փա՛ռք. ա-նու-նըդ կա-րի դա-րե-
փա՛ռք.
ա-նու-նըդ կա-րի դա-րե-
փա՛ռք քեզ, փա՛ռք.

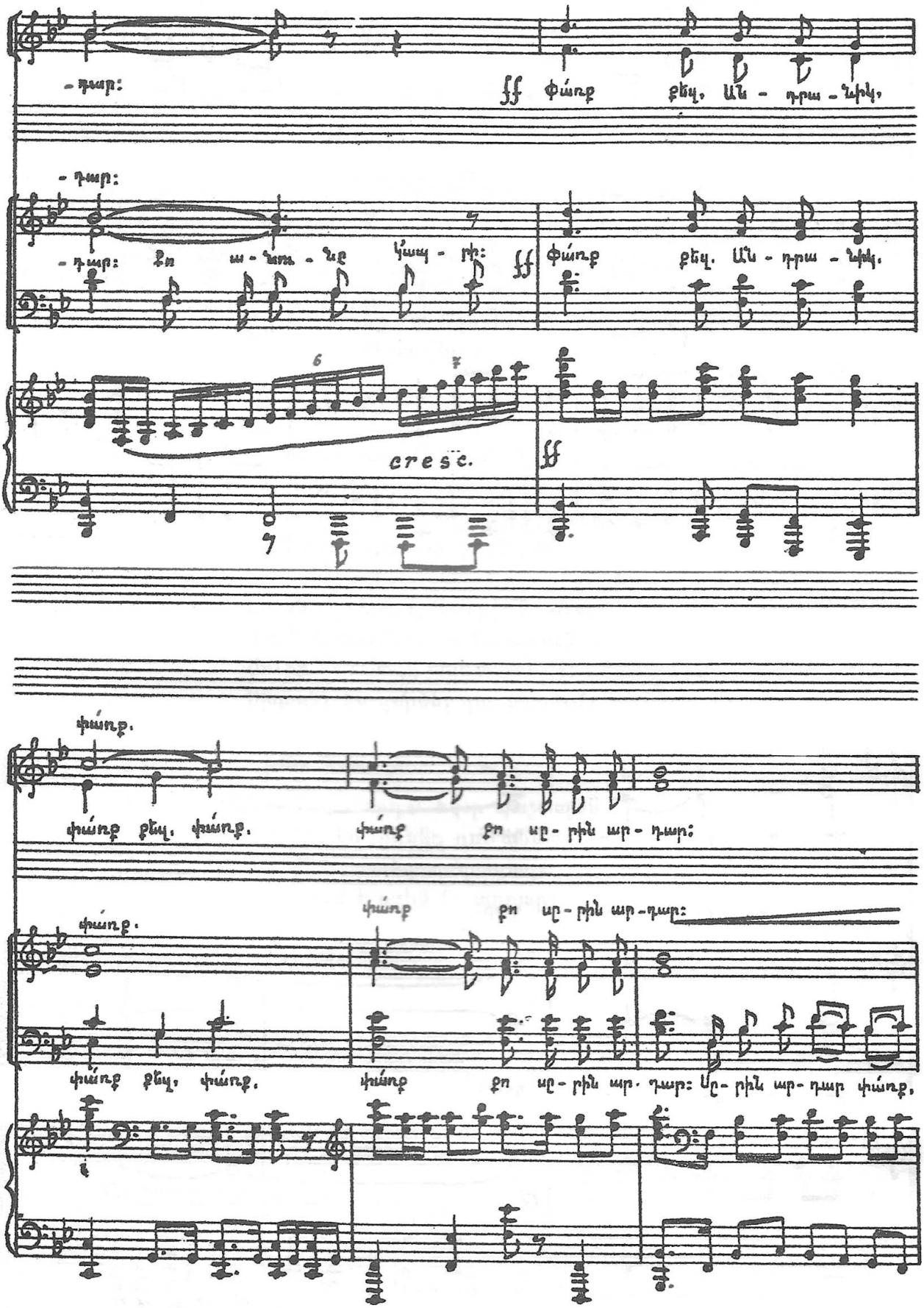
-դար:
fff փառք քեզ, Ան - դրա - դիկ,
-դար:
-դար: քո ա - ռա - ջը կ'ապ - րի:
fff փառք քեզ, Ան - դրա - դիկ,
cresc.
ff
փառք.
փառք քեզ, փառք. փառք քո ար - ին ար - դար:
փառք.
փառք քո ար - ին ար - դար:
փառք քեզ, փառք. փառք քո ար - ին ար - դար: Ար - ին ար - դար փառք,

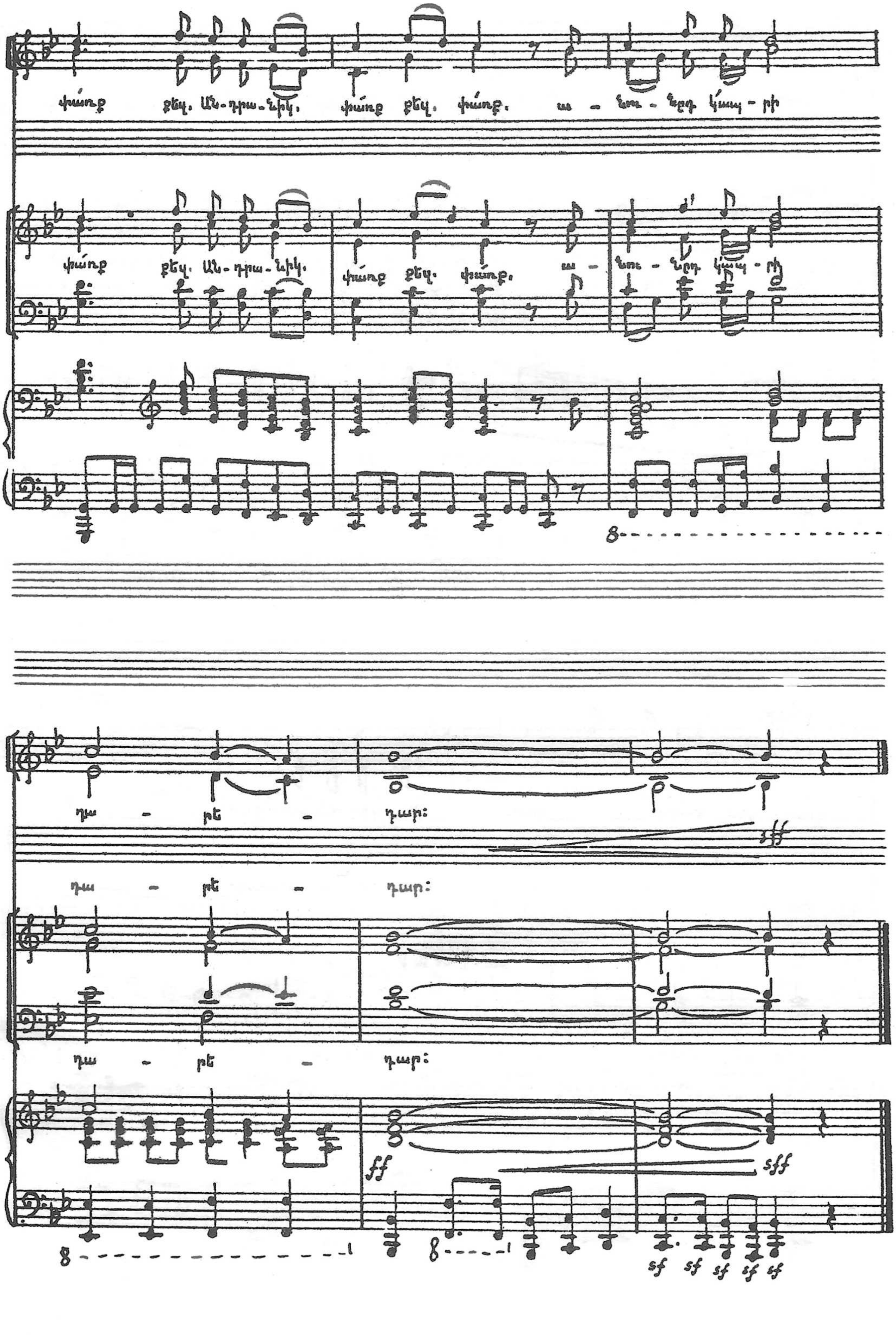
փառք քեզ. Ան-դրա-նիկ. փառք քեզ. փառք. ա-նու-նըդ կապ-րի
դա - րէ - դար:
ff
sff
sf sf sf sf sf

ՀԱՅ ԴԻՒՅԱԶՆԻՆ

Դու հանգչում ես հողում օտար,
Հայրենիքից հեռո՛ւ, հեռո՛ւ,
Բայց անունը քո լեգենդար
Ապրում է միշտ մեր սրտերում:

Կրկներգ՝

Փա՛ռք քեզ, Անդրանի՛կ, փա՛ռք,
Փա՛ռք քո սրին արդար,
Փա՛ռք քեզ, Անդրանի՛կ, փա՛ռք,
Անունդ կ'ապրի դարեդար:

Հուրն է Սասնայ Դաւթի քո մէջ,
Դու՝ Վարդանի պէս քաջազուն,
Սուրբ հաւատով ազատատե՛նչ
Սխրանք ես գործել դու բազում:

Կրկներգ՝...

Դու հայ մարդու հզօր պաշտպան,
Դարձել ես լեգենդ դու անմար:
Հայոց հողում բարձրագագաթ
Ճախրում է ոգին քո արդար:

Կրկներգ՝...

ՍՈՒՐԷՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ